

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Ortografie ve vztahu k hláskosloví v památce „Rozmlouvání člověka se Smrtí“

Ortography in Relation to Phonetics in the Text "Rozmlouvání člověka se Smrtí"

Eliška Malá

Vedoucí práce:	doc. PhDr. Martina Šmejkalová, Ph.D.
Studijní program:	Specializace v pedagogice
Studijní obor:	Český jazyk se zaměřením na vzdělávání – Francouzský jazyk se zaměřením na vzdělávání

2019

Odevzdáním této bakalářské práce na téma *Ortografie ve vztahu k hláskosloví v památce „Rozmlouvání člověka se Smrtí“* potvrzuji, že jsem ji vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále potvrzuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha, 12. 7. 2019

Touto cestou bych především chtěla poděkovat doc. PhDr. Martině Šmejkalové, Ph.D. za velkou schovívavost, ochotu a cenné rady při zpracovávání bakalářské práce.

Abstrakt

Náplní této bakalářské práce je analýza pravopisu v závislosti na hláskosloví v tisku *Rozmlouvání člověka se smrtí* z druhé poloviny 16. století, konkrétně z roku 1582. Jedná se o žánr spor, jehož literárněhistorický vývoj tato práce obsahuje a který byl ve středověké a raně novověké literatuře běžným. Díky němu tak bylo možné rychle reagovat nejen na otázky filozofického či morálního charakteru, ale také na otázku náboženského vyznání a víry. Mimoto byl dokonce spojen s univerzitní výukou. Zároveň tato práce obsahuje stručný přehled vývoje českého pravopisu a hláskosloví do konce 16. století. Práce se rovněž snaží rámcově zachytit pronikání myšlenkového proudu humanismu, který ovlivnil soudobou českou kulturní, společenskou, ale i literární a jazykovou situaci. Vedle toho se pak práce zabývá rozšířením knihtisku a tiskařské kultury v českém prostředí a vysvětluje problematiku pravopisných změn, které proběhly i právě v závislosti na požadavcích tiskařů 16. století. Na pozadí dějin 16. století si také můžeme všimnout faktu, že Evropa, ale i konkrétně české země, byly v jeho průběhu nejednou napadeny epidemií moru. Tato skutečnost hraje nemalou roli v kulturně-společenském prostředí, ale také v soudobém literárním světě. Motiv moru a smrti se tak objevuje v našem *Rozmlouvání*, ale i v jiných soudobých textech, a spolupodílí se tak na tematickém ovlivňování tisků moralistního charakteru.

Klíčová slova

humanismus – tiskařská kultura – 16. století – spor – pravopis – hláskosloví

Abstract

The content of this bachelor thesis is the analysis of the orthography in relation to phonetics in the text “ Rozmlouvání člověka se smrtí “ from the second half of the 16th century, more precisely from 1582. It is the genre of dispute which literary-historical development is covered in this thesis, and which was in the medieval and in the early modern period very common in contemporary literature. Because of this genre, it was possible to quickly react not only to philosophical or moral questions, but also to the question of religious confession and belief. Furthermore, it was also associated with the university education. At the same time, this thesis includes a concise overview of the Czech orthography and phonetics to the end of the 16th century. Also this thesis tries to capture in outline the spreading of the humanism which influenced contemporary Czech cultural, social, but also literary and language situation. Next to it, this thesis speaks about the spreading of the book printing and the printing culture in the Czech milieu and explains the problematics of orthographical changes which took place in relation to demands of the book printers in the 16th century. On the historical background of the 16th century, we can notice the fact that Europe, and particularly in Czech lands, were harmed several times by the plague epidemics. This fact plays a big role in the cultural, social milieu, but also in the contemporary literary world. The motive of the plague and the death appears in our “ Rozmlouvání “, but either in the contemporary texts. Therefore it participates in the thematic influencing of the prints of the moralistic character.

Keywords

Humanism – printing culture – 16th century – dispute – orthography - phonetics

Obsah

Úvod.....	9
1. Vývoj českého pravopisu.....	11
1.1 Primitivní pravopis.....	11
1.2 Spřežkový pravopis.....	12
1.2.1 Starší spřežkový pravopis.....	12
1.2.2 Mladší spřežkový pravopis.....	13
1.3 Diakritický pravopis.....	13
1.4 Bratrský pravopis.....	14
1.5 Vývoj interpunkce do konce 16. století.....	16
2. Hláskosloví.....	18
2.1 Vývoj hlásek.....	19
2.1.1 Kontrakce neboli stahování.....	19
2.1.2 Zánik a vokalizace jerů.....	20
2.1.3 Denazalizace nosových samohlásek ę a ɔ.....	20
2.2 Vývoj souhlásek do konce 14. století.....	21
2.2.1 Změna g > h.....	21
2.2.2 Změna r' > ř, asibilace.....	22
2.2.3 Hlavní historická depalatalizace neboli ztráta měkkostní korelace.....	22
2.2.4 Změna [w] > [v].....	23
2.3 Vývoj samohlásek do konce 14. století.....	23
2.3.1 Přehláska 'a/ä > ě.....	24
2.3.2 Přehláska 'u > 'i.....	24
2.3.3 Přehláska 'o > 'ě.....	24
2.3.4 Opozice y-i.....	25
2.3.5 Sonory l a r.....	25
2.3.6 Kvantita samohlásek.....	25

2.4 Vývoj souhlásek od konce 14. století, změny šč > št', ždž > žď, št' > št	26
2.5 Vývoj samohlásek od konce 14. století	26
2.5.1 Vývoj dlouhých samohlásek	26
2.5.2 Diftongizace ý > ej	27
2.5.3 Diftongizace ú > ou	27
2.5.4 Monoftongizace ie > í	27
2.5.5 Monoftongizace ó > uo > ů	28
2.5.6 Úženi é > í	28
2.5.7 Změna aj > ej	28
3. Humanismus a tiskařská kultura	29
3.1 Termín humanismus	30
3.2 Přejímání humanismu v českých zemích	31
3.3 Humanistické vzdělávání v českých zemích v době před Bílou horou	33
3.4 Charakter tiskařské kultury 16. století v českých zemích	35
4. Charakteristika textu Rozmlouvání člověka se smrtí	38
4.1 Okolnosti vzniku skladby	39
4.1.1 Datace, vznik skladby	39
4.1.2 Soudobá jazyková situace	41
4.2 O čem skladba pojednává	43
4.2.1 Morová otázka-morálka	43
4.3 Kompozice textu	44
4.3.1 Žánr spor	46
5. Praktická část Analýza pravopisu v závislosti na hláskosloví v Rozmlouvání člověka se smrtí	48
5.1 Souhlásky s a š	49
5.2 Souhlásky z a ž	50
5.3 Souhlásky c a č	50

5.4 Souhláska ř.....	51
5.5 Souhláska v.....	51
5.6 Souhláska j.....	51
5.7 Palatální souhlásky ť, ň, ď.....	52
5.8 Opozice i-y.....	52
5.9 Grafém u.....	53
5.10 Kvantita samohlásek.....	53
5.11 Interpunkce.....	53
5.12 Značka pro tiskařkou zkratku °.....	53
Závěr.....	54
Seznam zdrojů.....	56
Zdroje primární.....	56
Zdroje sekundární.....	56
Zdroje elektronické.....	60

Úvod

V předkládané práci se zabývám analýzou textu *Rozmlouvání člověka se smrtí*, přesněji rozborem pravopisu v tomto textu v závislosti na hláskosloví. Tento tisk pochází z druhé poloviny 16. století, konkrétně z roku 1582. Jedná se o spor neboli hádání. Žánr, který byl příznačný pro středověkou literaturu. Dialog se dochoval pouze fragmentárně, nemáme k dispozici vlastní titul ani začátek skladby, název *Rozmlouvání člověka se smrtí* mu byl tedy přidělen na základě názvů jiných předchozích i soudobých textů tohoto druhu a také na základě jeho charakteru (staročesky se sporu říkalo *rozmlouvání*¹). Tisk vydal Jiří Jakubův Dačický ještě s texty *Procházky smrti času morního*. Text je v současnosti dislokován v Knihovně Národního muzea.² Důležitým faktorem při analýze tohoto textu je doba jeho vzniku, jedná se o raný novověk, o dobu, kdy společnost prožívá mnoho změn a kdy je společenská imaginace ovlivňována stále se vracejícími morovými ranami. V této práci se rovněž budu okrajově zajímat i o fenomén humanismu v českých zemích a stručně nastíním problematiku dané doby, tedy 16. století. Zaměřím se také na rozmach knihtisku, který přichází na naše území ve druhé polovině 15. století, díky němuž se rozšířil jak okruh spisovatelů, tak ale především i čtenářů, na jejichž zájmy a poptávku museli vydavatelé a tiskaři (vzhledem k náročnosti sazby) silně reagovat.

Cílem práce je zachytit a analyzovat dlouhodobé tendence vývoje zápisu pravopisu v závislosti na hláskosloví na příkladu tisku *Rozmlouvání člověka se smrtí* a zároveň se pokusit vytvořit stručný přehled vývoje pravopisu do konce 16. století. Zaměřuji se tedy i na fázi českého jazyka, kdy se vyděloval z praslovanštiny. Tuto „protofázi“ češtiny považuji na výsost za důležitou a podstatnou. Myslím si, že kdyby nenastaly mnou níže uvedené jazykové změny, čeština by v 16. století, natož dnes, nevypadala tak, jak vypadá. Rovněž bych chtěla stručně charakterizovat tiskařskou kulturu raně novověkých Čech, respektive její tematické směřování, které bylo ovlivněno pronikáním humanismu do českého prostředí.

Tématice rozboru pravopisu v závislosti na hláskosloví v českojazyčné literární tvorbě středověku se prozatím věnovala například Martina Černá či Naděžda Kvítková.³ Pro období

¹ MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef a kolektiv. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vyd. Praha; Litomyšl: Paseka, 2004, s. 224. ISBN 80-7185-669-X

² Knihovna Národního muzea, Praha, Staré tisky, *Rozmlouvání člověka se smrtí*, vytiskl Jiří Jakubův Dačický, Praha: 1582, sign. 27 F 27 přív. neúpl., chybí A1.

³ ČERNÁ, Martina. Poznámka k problematice grafické stránky staročeských rukopisů. In: KVÍTKOVÁ, Naděžda (ed.). *Filologické studie XX*. Praha: Karolinum, 1997, s. 73-87. ISBN 80-7184-315-6 a KVÍTKOVÁ, Naděžda. Grafická stránka nejstarších zápisů kroniky tak řečeného Dalimila. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ,

raného novověku existuje mnoho kvalitativních analýz různých textů, syntetizující práce snažící se o celistvý rozbor období renesance a pronikání humanismu do české literární tvorby⁴ či práce věnující se tiskařské kultuře předbělohorských Čech.⁵ V teoretické části mé práce, která zahrnuje kapitoly 1 – 2, jsem se opírala především o práci Miroslava Komárka, Pavla Koska, Arnošta Lamprechta, Dušana Šlosara, Jaroslava Bauera, Františka Cuřína a Jany Pleskalové.⁶ K praktické části, věnující se již analýze samotného textu *Rozmlouvání člověk se smrtí* jsem pak využívala zejména práci Jaroslava Kolára, Petra Voita a Františka Všetického.⁷

V práci používám metodu kvalitativní i kvantitativní analýzy textu. Ve vztahu k tiskařské a literární kultuře předbělohorských Čech pak využívám komparativní metody.

Předložená práce má následující strukturu. V první kapitole nejprve stručně popisují vývoj českého pravopisu do 16. století včetně. V následující části textu poté nastiňují vývoj českého hláskosloví do konce 16. století. Ve třetí kapitole se pak pokouším objasnit humanismus a tiskařskou kulturu 16. století. Ve čtvrté kapitole pak charakterizují text, stručně nastíním historické, literární, společenské a jazykové okolnosti jeho vzniku a krátce také vymezím žánr sporu. Ve stěžejní praktické části se pak věnuji konkrétní analýze pravopisu v závislosti na hláskosloví v textu *Rozmlouvání člověka se smrtí*.

Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu. 1. vyd. Brno: Host, 2010. ISBN 978-80-7294-508-5.

⁴ ŠMAHEL, František. Ars artificialiter scribendi. In: POLIŠENSKÝ, Josef, ŠMAHEL, František (ed.). Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory. 1. vyd. Praha: Academia, 1970, s. 5-14. a KOPECKÝ, Miroslav. Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1979.

⁵ BOHATCOVÁ, Mirjam, HLAVÁČEK, Ivan, KNEIDL, Pravoslav, KRÁSA, Josef a NUKSA, Bohumil. Česká kniha v proměnách staletí. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-131-0 a KOPECKÝ, Miroslav. Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1979.

⁶ KOMÁREK, Miroslav. Historická mluvnice česká. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969. a KOSEK, Pavel. Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita 2014, s. 14. ISBN 978-80-210-6974-9 a LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. Historická mluvnice češtiny. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986. a CUŘÍN, František. Vývoj spisovné češtiny. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985. a PLESKALOVÁ, Jana. Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. 1. vyd. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1523-5.

⁷ KOLÁR, Jaroslav. Rozmlouvání člověka se Smrtí v české poezii 15. století. Česká literatura: časopis pro literární vědu. 1964, č. 6, s. 478-490. a KOLÁR, Jaroslav. K dataci staročeského rozmlouvání člověka se smrtí. Listy filologické, 1965, 88, č. 3, s. 295-307. a VOIT, Petr. Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí. Listy filologické, 1986, 109, č. 3, s. 166-174. a VŠETIČKA, František. Kompozice staročeského Rozmlouvání člověka se Smrtí. Listy filologické, 1968, 91, č. 2, s. 198-206.

1. Vývoj českého pravopisu

Současný pravopis českého jazyka je výsledkem vývoje několika století. Zejména v 19. století došlo k četným převratným změnám, vedoucím ke kodifikaci jazyka, které kulminovaly ve 20. století. Vytvořilo se hned několik pravidel, týkajících se například pravopisu velkých písmen, tvrdého a měkkého *i* apod. Pravopis se stále upravuje a zjednodušuje. Jeho současnou kodifikovanou podobu můžeme najít v nejnovějších *Pravidlech českého pravopisu* z roku 2005. Toto druhé vydání je obohaceno o *Dodatek k pravidlům českého pravopisu*, který zpracoval Ústav pro jazyk český AV ČR.⁸

V následující kapitole se pokusím stručně pojednat o vývoji českého pravopisu. V minulosti už tomuto tématu bylo věnováno vícero publikací⁹, zaměřím se tedy opravdu na stručný popis hlavních pravopisných změn, včetně nastínění interpunkce.

1.1 Primitivní pravopis

Primitivní pravopis neboli jednoduchý můžeme zkoumat na přípiscích, glosách či bohemikách (tj. českých slovech) v latinských textech do začátku 13. století. Latina totiž hrála ještě významnější roli potom, co staroslověnská literární kultura byla násilně ukončena se zrušením Sázavského kláštera na konci 11. století. Pro zápis bohemik byly použity grafémy latinské abecedy. Ty ale ne vždy odpovídaly potřebám českých slov (českým fonémům). Pro takové české fonémy, pro které neexistoval grafický ekvivalent v latinské abecedě, byly použity litery jim zvukově podobné (např. grafém *c* by použit pro hlásky *c*, *č* a *k*).¹⁰ Byl tedy značně náročný pro četbu.

Tento pravopis není tedy svázaný žádnými pravidly, nemůžeme mluvit o systému.¹¹ Nejčastěji se s ním setkáváme právě v přípiscích, bohemikách či na mincích (denárech), kde ho najdeme především v zápisu vlastních jmen, jak antroponym (*Bolez(s)lav*, *Svatopluch*,

⁸ *Pravidla českého pravopisu*. 2. vyd. Praha: Academia, 2005. ISBN 802001327X.

⁹ **Zde bude výčet základních publikací, s nimiž pracuji nejvíce.**

¹⁰ Viz PLESKALOVÁ, Jana. Vývoj pravopisu ve staré češtině z pohledu dějin jazykovědné bohemistiky. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host, 2010, s. 17. ISBN 978-80-7294-508-5 a KOSEK, Pavel. *Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita 2014, s. 13. ISBN 978-80-210-6974-9.

¹¹ PLESKALOVÁ, Jana. Primitivní pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/PRIMITIVN%C3%8D%20PRAVOPIS>

Oldric), tak toponym (*Praga, Vysegrad, Prizen*).¹² Příkladem textu, který je psaný primitivním pravopisem, je tzv. první česká věta v podobě přípisku z počátku 13. století na Zakládající listině litoměřické kapituly z 11. století. V tomto pravopise se například nedbá kvantity vokálů nebo třeba přesnosti zápisu sykavek.¹³ Celkově byl tento pravopis nejednoznačný a nejednotný, každý písař psal svým stylem, podle toho, jak slyšel jednotlivé hlásky, tak je graficky znázorňoval. Navíc musíme brát s potaz i písařovu vzdělanost a obeznámenost s jazykem, ve kterém psal.¹⁴

1.2 Spřežkový pravopis

Z nejasnosti primitivního pravopisu pramení potřeba ustálit zápis alespoň některých fonémů. Během 13. století vzniká více a více pramenů zejména úřední povahy (např. registra, kopiáře, smlouvy, městské knihy), ale i literární památky jako je *Kunhutina modlitba* či *Píseň ostrovská*, s čímž tato potřeba ustálení zápisu fonémů souvisí. Vznikají tedy nové grafémy, které nazýváme *spřežky*, právě proto, aby naplnily potřeby staročestiny. Spřežka vzniká spojením (spřežením) dvou či více grafémů latinské abecedy, vznikají tedy např. digrafy či trigrafy, čímž se celkově usnadňuje zápis staročeských slov a text tak působí pro čtenáře srozumitelněji.¹⁵ Například [š] se zapsalo jako dvě s: *ſſ*. Na spřežkách ale se příliš nelpělo, takže v některých textech ze 13. století stále můžeme pozorovat primitivní pravopis. S postupem času se jejich zápis ale víceméně ustálil.¹⁶

1.2.1 Starší spřežkový pravopis

Právě na počátku 14. století vzniká tzv. starší spřežkový pravopis. Můžeme ho rozpoznat na základě těchto grafémů¹⁷:

<zz> pro [s]	<s> pro [ž]	<g>, <y> pro [j]
<ſſ> pro [š]	<cz> pro [c]	<rs> pro [ř]
<z> pro [z]	<chz> pro [č]	<c>, někdy <k> pro [k]
<w> pro [v]		

¹² Tamtéž, a také PLESKALOVÁ, Jana. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*. 1. vyd. Brno: Host, 2011, s. 20-44. ISBN 978-80-7294-834-5.

¹³ Viz KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 14.

¹⁴ PLESKALOVÁ, J. Primitivní pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/PRIMITIVN%C3%8D%20PRAVOPIS>

¹⁵ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 13.

¹⁶ CUŘÍN, František. *Vývoj spisovné češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985, s. 21-22 a KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká*. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969, s. 77.

¹⁷ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 14 a KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 78

Starší spřežkový pravopis byl využit pro zápis některých staročeských legend (dochovaly se např. zlomky legendy o apoštolech či o Pilátovi¹⁸) a také část Alexandreidy.¹⁹ Jinak se tento pravopis důsledně nepoužíval, písaři se drželi primitivního pravopisu s některými spřežkami. Byl to spíše styl jen některých autorů.²⁰

1.2.2 Mladší spřežkový pravopis

V dalším průběhu 14. století se dostává do popředí mladší spřežkový pravopis, rozlišující od sebe zejména hlásky znělé a neznělé (což souvisí s jazykovým vývojem, viz níže): hláska *s* je zapisována pomocí grafémů *s* či *ſ*, tytéž grafémy ale slouží i k zápisu [š], později se ale ustaluje záznam *ſſ*, oproti tomu hláska *z* je striktně zapisována grafémem *z* a [ž] taktéž či spřežkou *zz*.²¹ Avšak tento pravopis není nijak důsledně používán, a tak v rukopisech ze 14. století často nacházíme nejružnější varianty obou spřežkových pravopisů.²²

1.3 Diakritický pravopis

Diakritický pravopis, který poprvé zmiňuje spis *De orthographia*, vzniká na počátku 15. století. Autorství tohoto traktátu je obecně připisováno Janu Husovi, který se českým jazykem zabýval (proto diakritický pravopis někdy označujeme jako Husův). Vědomě jej používal tak, aby mu všichni během kázání rozuměli. A právě v tomto spisu *De orthographia*, kde vedle velice podrobného rozkladu zvukové, artikulační a kombinatorní stránky hlásek staré češtiny představil i své vlastní inovativní návrhy jejich zápisu.²³ Dal si za cíl zapisovat jednu hlásku pouze jedním grafémem, čímž se stal tisk i rukopis ekonomicky výhodným (vytisknout či zapsat spřežky bylo ekonomicky náročnější, zaujímaly více místa, spotřebovalo

¹⁸ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 77 a CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 22.

¹⁹ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 14 a KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 77.

²⁰ PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Spřežkový pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/SP%C5%98E%C5%BDKOV%C3%9D%20PRAVOPIS> a také PLESKALOVÁ, Jana. Od počátků do začátku národního obrození. In: PLESKALOVÁ, Jana, KRČMOVÁ, Marie, VEČERKA, Radoslav a KARLÍK, Petr (ed.). *Kapitoly z dějin české jazykové bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia 2007, s. 499-515 a 532-539. ISBN 978-80-200-1523-5.

²¹ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 15, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 78. Další příklady viz PLESKALOVÁ, J., KOSEK, P. Spřežkový pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/SP%C5%98E%C5%BDKOV%C3%9D%20PRAVOPIS>

²² KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 78 a KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 15. K vybraným rukopisům 14. století viz např. KVÍTKOVÁ, Naděžda. Grafická stránka nejstarších zápisů kroniky tak řečeného Dalimila. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host, 2010, s. 75-79. ISBN 978-80-7294-508-5.

²³ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 16.

se tedy méně materiálu).²⁴ Ustanovil zápis tzv. diakritických znamének, čárky a tečky, které umístil nad literu, čímž vytvořil svébytné grafémy pro starou češtinu, a nebylo tak třeba využívat příliš komplikovaných a nejasných spřežek (v průběhu 14. století vznikaly texty, kde tato diakritická znaménka byla již užita).²⁵ Tato dvě diakritická znaménka teda měl zejména funkci rozlišovací.²⁶ Čárka, *gracilis virgula*, označovala kvantitu hlásky. Naproti tomu tečka, *punctus rotundus*, značila rozdíl palatálních závěrových souhlásek od dentálních, také tupé sykavky (např. *ž*, *č*) od ostrých, *ř* od *r*, tvrdé *l* od netvrdého *l* apod. *Punctus rotundus* tedy používáme pro označení měkkosti.²⁷ Ze samotné tečky se později vyvinul háček (*ž*, *č*).²⁸

Spis *De orthographia* nicméně potvrzuje existenci jediné spřežky *ch* a také se vyjadřuje ke striktnímu rozlišování užívání grafému *i* a *y*.²⁹ Pro názornost nového diakritického pravopisu Hus navíc přidává sestavený text, v němž postupně každé slovo začíná na jednu hlásku z české abecedy (*A bude celé čeledi dáno dědičstvie...*).³⁰

Nicméně diakritický pravopis nebyl nijak důsledně využíván, nalezneme jej jen v některých spisech, např. Husových,³¹ a často se prolínal ještě se spřežkovým.³² Jeho platnosti si ale můžeme začít všimnout v tiscích od 16. století.³³

1.4 Bratrský pravopis

Již na první pohled nejasnosti a mnohoznačnosti spřežkového pravopisu, který navzdory inovativnímu diakritickému pravopisu přetrval, volají po další změně pravopisu. Se vznikem knihtisku bylo třeba ještě více zjednodušit, ale zároveň upřesnit způsob zapisování staré češtiny. Český pravopis se tak v průběhu 16. století sjednocuje zejména na základě

²⁴ PLESKALOVÁ, Jana. Diakritický pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.).

CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS>

²⁵ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 16.

²⁶ PLESKALOVÁ, J. Diakritický pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS>

²⁷ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 79 a PLESKALOVÁ, J. Diakritický pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019].

Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS> a ŠLOSAR, Dušan. Diakritický pravopis. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host, 2010, s. 200-205. ISBN 978-80-7294-508-5.

²⁸ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 16.

²⁹ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 35, a PLESKALOVÁ, J. Diakritický pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS>

³⁰ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 35.

³¹ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 159.

³² KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 17.

³³ ŠLOSAR, D. Diakritický pravopis, s. 200-205.

rozmachu knihtisku. Nejvýznamnějším dílem, které již kodifikuje český jazyk, je *Grammatika česká v dvojí stránce*, tzv. *Náměšťská mluvnice*, která byla vydána roku 1533 v Náměšti nad Oslavou (proto tedy *Náměšťská*). Za její vznik vděčíme Václavu Beneši Optátovi, Petru Gzelovi a Václavu Filomatesovi.³⁴ Při tvorbě této gramatiky vycházeli z překladu Erasmova Nového zákona (ten vytvořil latinskou a řeckou edici Nového zákona).³⁵ Mluvnice má dva oddíly, *Etymologii*, kterou sepsal Filomates, a *Orthographii* od Beneše Optáta a Petra Gzela. Ti se pravopis snaží ustálit, přičemž vycházeli z potřeb a požadavků tiskařů.³⁶

Dalším významným krokem ke kodifikaci češtiny byla Blahoslavova kniha *Deklarací na Gramatiku českou* z roku 1571, opírající se zcela zásadně o *Náměšťskou gramatiku*, leč s jistými úpravami a poznámkami. Sám Jan Blahoslav se pustil do překladu Nového zákona a na základě své práce popisuje pravopisná pravidla, přičemž často nesouhlasí s názory z *Náměšťské mluvnice*. S pomocí jeho poznatků a díky jeho překladu Nového zákona vzniká *Bible kralická*, jazykový vzor pro další století. Dokonce až do konce 18. století, tedy do začátku národního obrození, se tento biblický překlad stává předlohou jazykové správnosti. A protože tento překlad Písma vypracovali čeští bratři, nazýváme její pravopis bratrským.³⁷

Tato vývojová fáze českého pravopisu je však svým způsobem zastaralá. Čeští bratři byli totiž konzervativní, a proto upřednostňovali starší překlady Bible. Z toho tedy vychází, že jazyk, kterým byla *Bible kralická* napsána, můžeme označit za vcelku archaický.³⁸ Jazyk *Bible kralické* se vyznačoval následujícími znaky: nepřijímal změnu *y > aj* (*ej*), protetické *v*, úžení *é* v *í*, zato respektoval dvojí *l* apod.³⁹

Bratrský pravopis vychází jak ze spřežkového pravopisu, tak i z diakritického. Další jeho charakteristické prvky jsou následující: zapisovalo se *č*, *ž*, *ř* (často ale stále *rz*), *řř* pro [*š*], souhláska *j* se zaznamenávala grafémem *g*, někdy i grafémem *y* (zejména v superlativech *ney-/nay-* či obecně po samohláskách), po konsonantech *c*, *z* a *f* se psalo vždy *y* a spojka *i* se zaznamenávala pomocí grafému *y*, dále se stále rozlišovala dvě *l* – netvrdé *l* a tvrdé *l* (tzv. *l*

³⁴ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 42.

³⁵ TOMÍČEK, David, HRBEK, Filip. *Dějiny vědy a vzdělanosti*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzitní centrum podpory pro studenty se specifickými vzdělávacími potřebami, 2014, s. 70 a KUBIŠTA, Albert. Humanismus v českých zemích. In: ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie, CERMÁN, Ivo a kolektiv, *Základní problémy studia raného novověku*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013, s. 703. ISBN 978-80-7422-251-1.

³⁶ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 43.

³⁷ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 159, CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 43-44.

³⁸ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 44

³⁹ Tamtéž, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 160, Kosek 17-18

„s bříškem“), grafém *w* označuje hlásku *v*, jednalo-li se o počáteční *u* ve slově, značilo se potom grafémem *v*, dvojháčka *ou* se důsledně zapisovala digramem *au* apod.⁴⁰

Pravopis českého jazyka se v průběhu následujících století dále vyvíjel, např. grafém *w* pro označení hlásky *v* se psal až do konce národního obrození či hláčka *j* byla zapisována grafémem *g* (první vydání Máchova Máje; hláčka *g* se zapisovala grafémem *g̃*). Během národního obrození vzniká tzv. obrozenský pravopis. Z něj pak vychází pravopis moderní spisovné češtiny, jehož počátek užívání se datuje do samého počátku 20. století.⁴¹ Pravopis, jakožto součást neustále se vyvíjejícího jazyka, se mění společně s ním, proto jeho vývoj nekončí 19. stoletím, ani současností a bude se vyvíjet a měnit i nadále.

1.5 Vývoj interpunkce do konce 16. století

První náznaky značení interpunkce se objevují spolu se spřežkovým pravopisem.⁴² Interpunkce vůbec je spojena s rozvojem evropské společnosti, rovněž se zápisem latiny. Protože knihy ve středověku a raném novověku sloužily spíše k přednesu než k vlastní četbě čtenáře, v textech se často značilo, kde udělat v přednesu pauzu tak, aby pro posluchače byl text srozumitelný a mohl jej v jeho průběhu interpretovat. Mimo tyto specifické znaky se realizovaly také ty, které sémanticko-syntakticky členily text. Takové písařské znaky, později i tiskařské, posloužily jako předloha pro dnešní interpunkční systém.⁴³

Pro příklad si můžeme uvést trojí způsob zápisu tečky, co v každém případě měla za úkol vyjadřovat. Pokud se nacházela tečka na horním řádku, představovala znaménko ukončující větu, měla tedy funkci současné tečky. Kladla-li se doprostřed řádku, její funkci bychom mohli připodobnit k současnému středníku. Jestliže byla tečka zapsána na dolní řádek, v tom případě znamenala to, co současná čárka.⁴⁴

Zajímavým interpunkčním znaménkem je </>, které mělo v průběhu času hned několik způsobů využití. Ve středověkých textech sloužících k liturgii označovalo střední pauzu, tedy prostor pro posluchače, aby si urovnal nové poznatky. Během 14. století nabývá

⁴⁰ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 47-48, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 159-160, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 17-18.

⁴¹ Tamtéž, s. 19 a PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Obrozenecký pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/OBROZENSK%C3%9D%20PRAVOPIS>

⁴² Tamtéž.

⁴³ PLESKALOVÁ, J., KOSEK, P. Spřežkový pravopis. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/SP%C5%98E%C5%BDKOV%C3%9D%20PRAVOPIS>, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 20-24

⁴⁴ Tamtéž, s. 21.

významu současné čárky. S nástupem a rozšířením knihtisku v 16. století se ale </> začíná používat pro dělení slov na konci řádku. Budeme-li mluvit i o následujících stoletích do konce 18. století, </> v tuto dobu oddělovalo promluvvé úseky a často se jím např. oddělovaly větné členy.⁴⁵ S touto poslední uvedenou funkcí se právě můžeme setkat v tisku *Rozmlouvání člověka se smrtí* z roku 1582.⁴⁶

⁴⁵ Tamtéž, s. 21-24.

⁴⁶ KNM P, *Rozmlouvání člověka se smrtí*, K02841.

2. Hláskosloví

V této kapitole se pokusím nastínit vývoj jazyka od stádia pračeštiny po humanistickou češtinu na poli hláskosloví. Velkým mezníkem tohoto vývoje je tzv. hlavní historická depalatalizace, která probíhala ve 14. století, proto si vývoj rozdělím na dvě části: změny do konce 14. století včetně hlavní historické depalatalizace a změny od konce 14. století. Systematicky také oddělím samohlásky od souhlásek, aby byl výklad přehlednější. Nerada bych položením začátku této kapitoly do přelomu 9. a 10. století vzbudila dojem, že se snažím odchýlit od tématu. Přesto si myslím, že vzhledem ke komplexnímu a kontinuálnímu vývoji češtiny je zcela nezbytné, abych i v práci, ve které analyzuji hláskosloví textu z 16. století, stručně nastínila vývoj hláskosloví již od jeho středověkých počátků, protože jsem přesvědčena, že změny, ke kterým došlo na přelomu 9. a 10. století, se staly důležitou výchozí pozicí pro další adaptace hláskosloví, ke kterým došlo ve stoletích pozdějších. K těmto mladším změnám by totiž nikdo nedošlo, pokud by dřívější změny neproběhly.

Čeština, jakožto západoslovanský jazyk, se vydělila z praslovanské jednoty přibližně na přelomu 9. a 10. století, tedy ke konci období praslovanského. Praslovanština byl jazyk, který si s sebou přinesli Slované už ze své pravlasti. Postupem času, jak přecházeli na území dnešní Evropy, se tento jazyk rozrůžňoval, vznikala kmenová nářečí. Praslovanský jazyk měl ale společné znaky, proto můžeme mluvit o příbuznosti slovanských jazyků v dnešní době. Z jazykové, praslovanské, jednoty se na základě nářečí začaly utvářet svébytné jazykové celky, mezi nimiž se rodila i pračeština.⁴⁷

Jak se praslovanština vyvíjela, největší změny se odehrály na poli hláskosloví. Nejdůležitějšími znaky pro pračeštinu vznikající v oblasti foneticko-fonologické jsou následující: Na místo původních skupin *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* existují v češtině (také v jihoslovanských jazycích skupiny *trat*, *tlat*, *trět*, *tlět* (např. slovo *kráva* vzniklo z původního *korva*, či typický příklad, slovo *glava* (*hlava*) se utvořilo na základě *golva*). Vedle těchto skupin se jedná ještě o skupiny *rat-*, *lat-* či varianty *rot-*, *lot-*, které nahradily původní *ort-*, *olt-*, a vznikla tak slova jako např. *rádlo* (z *ordlo*) či *robiti* (z *orbiti*). Vedle metateze likvid nastaly i další změny, např. místo skupin *tj*, *dj*, *kt* a *gt* (před samohláskami předními) jsou v západoslovanských jazycích *c* či *z*, pocházející z *dz*. Proto máme ve staré češtině slova jako *svieca*, *noc*. Oproti východoslovanským a jihoslovanským jazykům se skupiny *tl* a *dl*

⁴⁷ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 19, LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986, s. 25, CUŘÍN, František. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. 4. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977, s. 37.

nezjednodušily, tudíž máme doteď tvary jako např. *vedl* či *pletl*. Významným jevem v hláskových změnách byla palatalizace, ta proběhla vícekrát. Při první palatalizaci ale změny na český jazyk příliš nezapůsobily, skupiny *kv* a *gv* jí nepodlehly, to můžeme pozorovat na slovech *květ* či *gvězda* (*hvězda*). V průběhu druhé palatalizace se souhláska *ch* mění v západoslovanských jazycích na *š*, např. *lenoši*, *veš*(kerý). Poslední významnou změnou je ta vedoucí od skupin *bj*, *pj*, *mj*, *vj* k měkkým retnicím *b'*, *p'*, *m'*, *v'* (*zem'a* > *země*, *stav'ati* > *stavěti* apod.).⁴⁸

2.1 Vývoj hlásek

Než se pustím do vyjmenovávání a stručných charakteristik hláskoslovných změn, které v češtině proběhly do konce 14. století, je nutno nastínit tři zcela zásadní fonologické změny, které utvářely pračeštinu. Jsou jimi kontrakce neboli stahování, zánik a vokalizace jerů a denazalizace nosových souhlásek *ɛ* a *o*.

2.1.1 Kontrakce neboli stahování

Kontrakce či stahování znamená v podstatě zjednodušení hláskové skupiny dvou vokálů, mezi nimiž se nacházela intervokální souhláska *j*, přičemž toto *j* zaniká a samohlásky splynou v jednu, která se tím prodlouží. Toto vysvětlení můžeme převést do jednoduchého vzorce: $1V + j + 2V > {}^1V_2$.⁴⁹ Kontrakce se týkala zejména adjektiv, vznikla tak složená deklinace adjektiv, která obohatila jazyk o nové koncovky (např. *dobroje* > *dobré*), také zájmen, čímž se rozšířil jejich repertoár, jelikož u některých zájmen existuje kontrahovaný i nektrahovaný tvar (např. *mé* vs. *moje*), můžeme tedy mluvit o lexikálním dopadu, tedy o rozšíření slovní zásoby. A v neposlední řadě kontrakce ovlivnila slovesné tvary, tudíž můžeme mluvit i o morfologickém dopadu na starou češtinu (např. *dělaješb* > *děláš*). Na uvedeném příkladě kontrakce slovesných tvarů si povšimneme, že právě takto vznikla 5. třída slovesná.⁵⁰

Některá slova stahování nepodlehly, proto se nám v češtině dochovala třeba skupina *oji* (*dojiti*, *kojiti*). Skupiny hlásek nacházejících se na morfologickém švu této změně také nepodlehly (např. substantiva **stája*, **chvoja*).

⁴⁸ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 39-44, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 25-26, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 37.

⁴⁹ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 44.

⁵⁰ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 41-44, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 45-47, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 38, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 44-45.

Kontrakce v 10. století byla podstatnou změnou ve vývoji českého jazyka, její důsledky sledujeme jak v rovině lexikologické a morfologické, jak jsem již výše uvedla, ale také na rovině foneticko-fonologické. Díky stahování se palatalizované souhlásky, které se původně nacházely původně pouze před samohláskami předními, dostaly před zadní samohlásky, čímž se tak začaly osamostatňovat.⁵¹

2.1.2 Zánik a vokalizace jerů

Zánik a vokalizace jerů byla další změna, následující po kontrakci, tedy přibližně v polovině 10. století, která výrazně pozměnila staročeský jazyk, ale i náš současný.⁵² Jer, v praslovanštině vyslovované jako krátké *ĭ* či *ĭ*, se v pračeštině začaly vyslovovat jako *e*, nacházely-li se v silné pozici. Pokud byly původně ve slabé pozici, zanikly úplně. Tuto změnu nejlépe postihuje tzv. Havlíkovo pravidlo, které říká, že v souvislé řadě slabik s jery se liché škrtají, sudé se vokalizují, tedy se mění na *e*, počítáme-li odzadu. Důležitou poznámkou je, že součástí slova je předložka, platí pro ni tedy stejné pravidlo. Uveďme si toto zlaté pravidlo na příkladu: *šъvъcъ* > *švec*, *sъ šъvъcъmbъ* > *s ševcem*.⁵³ Pokud je souvislá řada s jery narušena slabikou s plným vokálem, tedy slabikou nejerovou, jer před touto slabikou se nachází ve slabé pozici, takže zaniká: *sъ kostъmi* > *s kostmi*, *sъ synъmbъ* > *s synem*.⁵⁴

Zánik a vokalizace jerů má zejména morfologické důsledky, zejména vznik nulové koncovky, která nese význam, a její střídání s *e*. Slovo se tedy začalo lišit ve svém základu. Aby toto přílišné kolísání bylo ustáleno, objevuje se později tzv. vkladné *e* (např. *sestrъ* > *sester*).⁵⁵

2.1.3 Denazalizace nosových samohlásek *ę* a *ǫ*

K denazalizaci nosových souhlásek dochází v pračeštině přibližně na přelomu 10. a 11. století. Termín denazalizace znamená ztrátu nosovosti, tudíž se nosové samohlásky během této změny stávaly ústními.⁵⁶ V praslovanštině původně existovaly dvě nosové samohlásky, *ę* a *ǫ*.

⁵¹ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 43, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 47, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 45.

⁵² Tamtéž, s. 46

⁵³ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 46-50, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 47-49, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 46-47.

⁵⁴ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 48, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 46, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 39.

⁵⁵ KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 49.

⁵⁶ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 48.

Nejprve se pozastavíme u samohlásky *ę*. Ta se změnila v široké *e*, samohlásku, kterou dnes označujeme grafémem *ǣ* a jejíž výslovnost můžeme připodobnit k anglické výslovnosti [æ] (tuto hlásku vyslovujeme tak, že nastavíme pusu na *a*, ale do toho vyslovíme *e*).⁵⁷ Tento foném *ǣ* se dále vyvíjel a stalo se z něj *a* (zadní *a*) či *ě*, k těmto změnám se ale dostaneme později. Ukažme si nyní názorné příklady denazalizace *ę*: *pętb* > *păt'*, *językъ* > *jäzyk*, *męso* > *m'äso*.⁵⁸

Z nosové samohlásky *o* se při denazalizace stalo *u*, např. *zobъ* > *zub*, *blōditi* > *blúditi*, *dělajō* > *dělaju*.⁵⁹ I toto vzniknuvší *u* se ale mohlo dále vyvíjet, viz přehláska *'u* > *i*, diftongizace *ú* > *ou*.⁶⁰

Celkově tato změna neměla velký dopad na morfologickou stránku pračeštiny. Co se týče ústní samohlásky *ǣ*, k jejím dalším změnám docházelo na základě toho, jestli bylo *ǣ* dlouhé nebo krátké, a také na základě vlivu okolních samohlásek, zda byly tvrdé či měkké (proto se na místě původního *ǣ* může v současném českém jazyce nacházet *a*, *á*, *í*, *e* či *ě*; *păt'* > *pět*, *päta* > *pata*).⁶¹ Pokud se např. na místě původního *ǣ* vyskytuje dnes *í*, které je na konci slova, tak v průběhu 14. a 15. století už morfologické důsledky této změny můžeme pozorovat, a to při vzniku deklinačních typů (díky tomuto koncovému *í* máme dnes vzor *stavení*).

2.2 Vývoj souhlásek do konce 14. století

Nyní se už můžeme pustit do výčtu jednotlivých změn v hláskosloví do konce 14. století, přičemž započneme tento výklad změnami v souhláskovém systému.

2.2.1 Změna *g* > *h*

Tato změna začala probíhat na konci 12. století a na začátku 13. století, kdy se *g* změnilo v třené *γ* (tedy znělé *ch*), třené hrtanové *h* vzniklo až během dalšího vývoje v 16. století, nicméně doklady grafému *h* nacházíme již ve 13. století. Hlásk *g* se tak vytratila ze staročeského fonologického systému. Pokud se tedy vyskytuje ve staročeštině hlásk *g*,

⁵⁷ Tamtéž, s. 48, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 40.

⁵⁸ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 45, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 48, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 50.

⁵⁹ Tamtéž, s. 50.

⁶⁰ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 49.

⁶¹ Tamtéž, s. 48.

znamená to, že slovo bylo přejaté z jiného jazyka po 13. století (např. z němčiny). Příklad změny si můžeme ukázat na slovech *glava* > *ylava* > *hlava* či *pogan* > *poγan* > *pohan*.⁶²

Hlávka *h* vznikla také jako jedna z nejstarších protetických hlásek. *H* se začalo vyskytovat před samohláskami *i*, *e*, *o*, *u*, někdy také před souhláskou *r* či *ř* (*hi*, *hoheň*, *hyrzal* „ržál“). Toto protetické *h* se nám zachovalo v některých nářečích, např. v jihozápadních zvláště na Chodsku (*hale*, *hu nás*) či v moravských (hanácké *hocho* „ucho“, znojemské *han* „ano“).⁶³

2.2.2 Změna *r'* > *ř*, asibilace

Vznik souhlásky *ř* se datuje do 13. století. Tuto změnu nazýváme asibilace, což znamená, že se k hlásce přidá sykavkový šum. Tento sykavkový prvek se přidal i k palatalizovaným hláskám *t'* a *d'*, čímž vznikly *tʃ* a *dʒ* (také *c'* a *dz'*; viz slova *radosci*, *dzycze* apod.)⁶⁴ Asibilace u těchto hlásek se dodnes vyskytuje v lašských nářečích (*c'icho*, *dz'edz'ina*).⁶⁵

Souhlávka *ř* tedy vzniká z měkkého *r'* přidáním sykavkového šumu (*mor'e* > *moře*, *kur'e* > *kuře*). Touto změnou se *ř* přiblížilo sykavkám *č*, *š*, *ž*, čímž se ještě způsobila změna *ř* > *ž* (*řebro* > *žebro*). Nejčastěji se setkáme se spřežkovitým zápisem *rz*.⁶⁶

2.2.3 Hlavní historická depalatalizace neboli ztráta měkkostní korelace

Hlavní historickou depalatalizací se nebudu zabývat nijak do hloubky, jedná se totiž o změnu velice komplikovanou. Nastíním ji tedy velmi stručně, hlavně se ale zaměřím na její fatální důsledky pro starou češtinu, potažmo i současnou. Měkkostní korelaci a její ztrátě bylo v odborných pojednáních věnováno několik rozsáhlých kapitol, např. v *Historické mluvnici*

⁶² CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 52, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 57, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 67-70.

⁶³ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 98-99, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 58, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 112.

⁶⁴ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 84-85, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 59.

⁶⁵ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 85.

⁶⁶ Tamtéž, s. 85, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 59-60.

češtiny od Lamprechta, Šlosara a Bauera, v *Historické mluvnici češtiny* od Koska či v Komárkově *Historické mluvnici české I – Hláskosloví*.⁶⁷

Tato zásadní fonologická změna začala probíhat již ve 13. století, její zásluhou ztvrdla většina pračeských měkkých konsonantů. Pračeština byla původně silně palatalizována, tedy byla měkkým jazykem. Po změně přehlásky 'a > 'ě, o které se zmíním níže, a po výše uvedené asibilaci r' > ř došlo k depalatalizaci slabik p'e, b'e, m'e, v'e, s'e, c'e a také t'e, d'e a n'e, čímž se tyto původní slabiky dostávají do korelace se slabikami pe, be, me, ve, se, ze, ce.

Ztráta měkkostní korelace má za následek zejména vznik korelace znělosti (opozice znělých a neznělých souhlásek: p – b, t – d apod.) oproti původní korelaci měkkosti (b – b', t – t' apod.). Probíhala několika způsoby: 1) ztrátou příznaku měkkosti, tedy odstraněním palatalizovaného příznaku (s'eno > seno, duš''ě > duše)⁶⁸; 2) vydělením neslabičného j (b''ěda > bjeda > běda, v''ěrný > vjerný > věrný apod.) či vydělením ň (miesto > mňesto > město či místo, viz níže změna ie > í); 3) monoftongizací diftongu ie > í v 15. století (miesto > místo).⁶⁹

2.2.4 Změna [w] > [v]

Na konci 14. století dochází ještě k jedné změně týkající se souhláskového fonologického systému staročestiny, a to konkrétně ke změně výslovnosti hlásky v, respektive staročeského w. Původně se v vyslovovalo bilabiálně, proto se i zapisovalo grafémem w, které je blízké samohlásce u. Na konci 14. století se ale hláska v začíná vyslovovat retozubně, tedy jako naše současné v. Starší rukopisy výslovnost [w] dokazují grafikou, např. slovo *pravda* najdeme zapsané jako *prawuda* či *pravwda*. Tato změna ve výslovnosti byla pravděpodobně započata kvůli novému fonému f, které do češtiny přišlo s cizími slovy, zejména z němčiny (*farář*, *flaška* apod.). Začalo se také zapisovat v domácím *úfati* („doufati“). Tak vznikla znělostní dvojice f – v.⁷⁰

2.3 Vývoj samohlásek do konce 14. století

Nyní se dostáváme k samohláskám a jejich změnám, které samozřejmě úzce souvisejí s vývojem a se změnami souhlásek. Ve výkladu začnu nízkými samohláskami, tedy změnou

⁶⁷ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 57-62 a 86-97, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 54-55 a 58-62, KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 51-58, 101-106 a 123-125.

⁶⁸ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 60, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 89 a 92.

⁶⁹ Tamtéž, s. 86-97, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 58-62.

⁷⁰ Tamtéž, s. 67, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 97.

přehlásky *'a/ä > ě*, postupně přejdu k vysokým a středovým samohláskám, pozastavím se nad problematikou opozice *y-i* a na konci této části nastíním vývoj likvid, tedy *l* a *r* a krátce se také vyjádřím k vývoji kvantity samohlásek.

2.3.1 Přehláska *'a/ä > ě*

Přehláska *'a/ä > ě* se datuje do 13. století, je ale možné, že proběhla již dříve (z textů odhadujeme její vývojové mezistupně). Vedle samohlásky *a* existovaly ještě samohlásky *ä* a *'a*. Nejdříve došlo ke splynutí *ä* a *a* (uvedeno výše). Tato změna nastala buď na konci slova po palatálních konsonantu či uvnitř slova, byly-li kolem *'a* palatální konsonanty. První variantu si můžeme ukázat na příkladu slova *duše*, které vzniklo z *duš'a*, s mezistupněm *dušä*. Druhý typ změny si demonstrujeme příkladem infinitivu *ležeti* (*l'ežat'i > l'ežäti > ležěti*).⁷¹ Aby později v průběhu 14. století mohlo dojít k tzv. hlavní historické depalatalizaci neboli ke ztrátě korelace měkkosti, tato změna byla nezbytným základem.⁷²

2.3.2 Přehláska *'u > 'i*

K této změně ve vysokých samohláskách, přehlásce *'u > 'i*, dochází v průběhu 14. století. Postup této obtížné změny měl mezistupeň *'ü*. Uvedme si pro názornost příklady: *kl'úč > klíč* (s mezistupněm *kl'üč*), *břuch > břüch > břich*, či tvar slovesa *prac'uješ > prac'üješ > pracujiš* (tento tvar byl v 15. století opět změněn na *pracuješ*).⁷³

2.3.3 Přehláska *'o > 'ě*

Patrně ve 14. století dochází ke změně na poli středových vokálů, tedy k přehlásce *'o* (přední *o*) *> 'ě*. O této změně toho ale příliš nevíme. Víme jen, že proběhla v některých slovech, u podstatných jmen dokonce jen v některých pádech. Jednalo se zejména o morfologickou analogii (koncovky *–ovi*, *–ové*, *–óv*, *–óm*, *–oma* ve skloňování měkkých typů mužského rodu a středního, přípona *–óv* a *–ový* u přídavných jmen a přípona *–ova–* u sloves). Uvedme si příklad, jak tato změna nejspíše probíhala: *moř'óm > mořiem > mořím*.⁷⁴

⁷¹ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 63-69.

⁷² Tamtéž, s. 86-96.

⁷³ Tamtéž, s. 70-73, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 62.

⁷⁴ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 73-74, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 62-63.

2.3.4 Opozice *y-i*

Použití *y* nebo *i* bylo podmíněno předcházející souhláskou: jednalo-li se o souhlásku měkkou, zapsalo se *i*, předcházela-li souhláska tvrdá, využilo se grafému *y*. V podstatě šlo o alofon fonému *i*. S hlavní historickou depalatalizací se ale tento zvyk mění a z alofonů se stávají dva rozdílné fonémy *i* a *y*. Po měkkých souhláskách se začalo psát *y* (*cyzý*, *vozyk*), u labiál se zpočátku rozlišovalo *y* a *i* (*pyšný* – *pivo*).⁷⁵

2.3.5 Sonory *l* a *r*

Původně se vedle slabikotvorných likvid *l* a *r* vyskytovala průvodní samohláska (*sirdce* „srdce“, *Pilzen* „Plzeň“, *velna* „vlna“, *vurba* „vrba“, *pylny* „plný“ apod.). Od 12. století můžeme postupně pozorovat změny ve slabikách *čr* a *žr*, kde byl původně průvodní vokál *i* (*čirvenost*) nahrazen samohláskou *e* (*červený*, *červ*, *žerd*). Sonora *k* sobě tedy mohla přijmout průvodní vokál, nebo mohla zcela zaniknout, neboť ve slově nehrála důležitou roli (*sedlka* > *selka*, *jablko* > *jabko*), anebo se mohla stát plně slabičnou hláskou, čímž vytvořila tzv. pobočnou slabiku (*bratr*, *krve*, *mysl*). Tato změna se ustálila v průběhu 15. století.⁷⁶

2.3.6 Kvantita samohlásek

Kvantita samohlásek v praslovanštině i v pračeština byla značně rozkolísaná, v takovém stavu ji zdělila staročestina. Bohužel ale nemůžeme přesnosti kvantity na starých textech zkoumat, jelikož její zápis byl územně, ale i časově nejednotný.⁷⁷ Kvantita samohlásek se ve staré češtině mohla vyskytovat buď na základě pokračování původní praslovanské kvantity, nebo vznikla pomocí novoakutové intonace. Důsledněji se této problematice věnují kapitoly v publikacích od Lamprechta, Šlosara a Bauera (*Historická mluvnice češtiny*) či od Koska (*Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*).⁷⁸ Uvedme si pro zajímavost několik příkladů: Již původně v praslovanštině se kvantita vyskytovala ve slovech *tráva*, *víno*, *sláma* či *dielo*. Nově vzniklou intonací přibyla kvantita ve slovech či slovních tvarech *koláč*, *ženách*, *móhl* či *kóže*. Kvantita se dala naznačit několika

⁷⁵ Tamtéž, s. 64.

⁷⁶ Tamtéž, s. 65-66, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 76-79, CUŘÍN, F. *Vývoj českého*, s. 48-49.

⁷⁷ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 66.

⁷⁸ Tamtéž, s. 66-67, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 79-80.

způsoby, např. zdvojením vokálu, dvojhláskou *ie* či *uo* či spojením vokálu *i* a souhlásky *j*, tedy *ij* a samozřejmě také diakritickým znaménkem.⁷⁹

2.4 Vývoj souhlásek od konce 14. století, změny *šč* > *št'*, *ždž* > *žd'*, *št'* > *št*

Díky tzv. hlavní historické depalatalizaci neboli ztrátě měkkostní korelace disponuje staročestina relativně ustáleným souhláskovým systémem. Jedinými zásadními změnami od konce 14. století, které se udály na poli souhlásek, mimo slabikotvorná *l* a *r* (viz výše), jsou změny *šč* > *št'*, *ždž* > *žd'*, *št'* > *št* v průběhu 15. a 16. století. Uvedme si i tyto změny na příkladech: *ješče* > *ješt'e*, *ščeně* > *št'eně*, *Ždžár* > *Žd'ár*. Změna *št'* > *št* probíhala ještě s měkčením: *ščvāti* > *št'vāti* > *št'vāti*.⁸⁰

2.5 Vývoj samohlásek od konce 14. století

Na konci 14. století máme následující rozvržení staročeských samohlásek: vysoké samohlásky *'i* / *y* a *u*, středové *'ě* / *e* a *o* a nízké *a*. Středová samohláska *'ě* je střidnicí přehlásky *'a/ä*, které se ale dále depalatalizací mění na svou zadní variantu *e* (*c'ěna* > *cena*), tuto změnu můžeme nazvat ztrátou jotací (viz výše u hlavní historické depalatalizace). Taktéž se přední *'ě* mohlo vydělit v samostatnou artikulaci (*p'ěna* > *pjena* „pěna“). V neposlední řadě tato změna mohla vést k diftongizaci na *ie* (*m'ěra* > *miera* „míra“).⁸¹

Toto všechno jsou důsledky výše zmíněné hlavní historické depalatalizace, která skutečně proměnila staročeský jazyk. V této části se zaměřím na změny v samohláskovém systému vzniklé po konci 14. století, tedy na vznik dlouhých vokálů, který souvisí s následujícími změnami: diftongizací *y* > *ej*, *ú* > *ou*, monoftongizací *ie* > *í*, *ó* > *uo* > *ů*, úžení *é* > *í* a změnu *aj* > *ej*.

2.5.1 Vývoj dlouhých samohlásek

Na konci 14. století existovaly následující dlouhé vokály: vysoké *í*, *y*, *ú*, středové *ie*, *é*, *uo*, nízké *á*. Tento systém způsobil několik dalších změn, například monoftongizací *ie* > *í* a *uo* > *ú* (tato hláska může být vyjádřena jak grafémem *ú*, tak *ů*), čímž vznikl jednodušší systém

⁷⁹ K KOMÁREK, M. *Historická mluvnice*, s. 82-86, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 66-67, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 79-80.

⁸⁰ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 124-125.

⁸¹ Tamtéž, s. 103-105.

dlouhých samohlásek. Navíc se tak umožnily diftongizace *y* > *ej*, ač se tato neudála celoplošně, či se slova vrátila k původní variantě s *y*, a *ú* > *ou*.⁸²

2.5.2 Diftongizace *y* > *ej*

Tato změna se začíná projevovat již na konci 14. století a silně souvisí s distribucí *i* a *y*. Na mnoha místech ve slovech *y* se po hlavní historické depalatalizaci, tedy v 15. století, začalo psát *i* nebo právě diftongizovaná varianta *ej*.⁸³ Tato změna není ale striktně dodržována, proto se můžeme stále setkávat s původní verzí, tedy *y*. Užívání hlásky *y* dokazovalo spisovnost a psanost jazyka, varianta *ej* se spíše vyznačuje mluveností. Příklady této změny jsou třeba zápis slova *pejcha* či *dobrej*. Tato změna se také týkala některých nářečích (moravská *sítka* > *sýtka* > *sejtko*). Varianta *ej* byla v 19. století vyškrtnuta ze spisovné češtiny, přesto je stále v současném jazyce patrná, a to konkrétně v obecné češtině.⁸⁴

2.5.3 Diftongizace *ú* > *ou*

Tato diftongizace probíhá zároveň s předchozí uvedenou změnou. Je zvláštní, že diftong *ou* se zapisuje od 16. století zásadně digramem *au*, je tomu tak až do poloviny 19. století, kdy je nastolen zápis *ou*. Navzdory jeho zápisu je doložena výslovnost [ou]. Diftongizaci si můžeme demonstrovat na příkladech slova *mouka* (*múka* > *mauka* [mouka] > *mouka*) či *soud* (*súd* > *saud* [sout] > *soud*).⁸⁵ Na počátku slov se v tiscích zachovával grafém *ú*, a to z prostého důvodu, že neexistoval grafém *v* s čárkou.⁸⁶

2.5.4 Monoftongizace *ie* > *í*

Tato změna proběhla v 15. století a spočívá v tom, že *i*-ový prvek v tomto diftongu převážil svou *e*-ovou část (*bieda* > *bída*, *miera* > *míra*). Za tuto monoftongizaci můžeme vděčit hlavní historické depalatalizaci, jelikož právě ona byla jedním ze způsobů, jak se odstranění korelace měkkosti projevovalo (viz výše, př. *miesto* > *místo*). Pokud se hláska *i* nacházela na konci slova, můžeme mluvit o morfologickém dopadu této změny, vytvořil se tím tak deklinační typ *stavení*.⁸⁷

⁸² Tamtéž, s. 105-106.

⁸³ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 64.

⁸⁴ Tamtéž, s. 78-79, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 107-110.

⁸⁵ Tamtéž, s. 110-111.

⁸⁶ KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 79-80.

⁸⁷ Tamtéž, s. 80, LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 112.

2.5.5 Monoftongizace *ó > uo > ů*

První fáze této změny, tedy diftongizace *ó > uo*, proběhla na přelomu 14. a 15. století a spočívá v labializaci *ó*. Druhá fáze, monoftongizace *uo > ů*, se udála přibližně na přelomu 15. a 16. století. Graficky se tato změna projevovala dvojím způsobem: grafémem *ú* a *ů*. Uvedme si některé příklady této změny: *bóh > buoh > bůh/bůh, dóm > duom > dům*.⁸⁸

2.5.6 Úžení *é > í*

Tuto změnu nejspíše zapříčinila zavřená výslovnost staročeského *é*. Jeho výslovnost tedy vedla ke změně v grafické stránce jazyka, potažmo ve fonologické rovině. Z původního slova *mléko* se utvořilo *mlíko*, dalšími příklady této změny mohou být: *délka > dýlka, řeci > říci, polévka > polívka* apod. Tuto změnu datujeme na přelom 16. a 17. století, její důsledky pozorujeme i v současném jazyce (*řící, zeli, obilí*), nicméně ne u všech slov, v některých se totiž čeština vrátila k původnímu tvaru (*mléko, polévka, lépe*). Úžení v *í* se přesto objevuje v nespisovných variantách.⁸⁹

2.5.7 Změna *aj > ej*

Poslední zásadní změnou, kterou si v tomto výkladu zmíníme, je změna *aj > ej*, která se udála v průběhu 15. a 16. století. Došlo k ní nejspíše proto, že *aj* se ztotožnilo s diftongem *ej*, který vznikl z *y*. Tato změna proběhla důsledně ve všech slovech: *vajce > vejce*, ale i *hajný > hejný* či *tajný > tejný*. Ve druhých dvou uvedených příkladech se však vrátilo *aj* (*hajný, tajný*).⁹⁰

⁸⁸ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 113-114, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 80-81.

⁸⁹ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 114-116, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 81.

⁹⁰ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 116-117, KOSEK, P. *Historická mluvnice*, s. 81-82.

3. Humanismus a tiskařská kultura

Protože se v této práci chci alespoň stručně věnovat otázce humanistické vzdělanosti v českých zemích v předbělohorské době, musím se na krátkou chvíli nejprve pozastavit u samotného pojmu humanismus.⁹¹ Ten se jako světonázor a komplexní přístup k vlastnímu životu jednotlivce objevil přibližně v první polovině 16. století, zřejmě u humanisty italského původu, Leonarda Bruna Aretina. Pro něj humanismus představuje spojení tradičního vědeckého oboru a disciplín s novými podněty vycházejícími z antiky. Humanismus ale neznamená obrácení se k antice v takovém duchu, že by středověk klasický antický svět neznal.⁹² Latina totiž již ve středověké Evropě hrála roli jazyka učenců, duchovních či úředníků u dvora, a i u autorů některých literárních děl bylo ovládání latiny vcelku normálním faktem.⁹³

Humanismus je specifický tím, že dává důraz na vztah společnosti a jednotlivce, morálku a věci běžného každodenního života. Badatelé v českém prostředí vždy dělili humanismus na latinský, pole působnosti především klasických filologů, a humanismus český, jenž byl doménou především literárních historiků. Do začátku husitských válek je většinou nazýván raný, v 16. století a 17. století bývá označován jako klasický. Zahraniční badatelé v posledních letech začínají mluvit i o tzv. pozdním humanismu, který bývá spojován zejména s otázkou vyznání víry.⁹⁴

Ve vztahu k reflektování humanismu v českém prostředí se musím zaměřit na několik věcí. Předně je to dvojité krize hodnotového stupnice společnosti, se kterou se snaží vypořádat husitství, jež umožnila přijetí podnětů humanismu (a renesance)⁹⁵ do průběhu českého kulturního i literárního vývoje. Takovéto intelektuální (a z části i umělecké) směry tak ve své vlastní a samostatné české verzi zdůrazňují především stupnici hodnot a vlastní hodnotovou

⁹¹ Tato kapitola byla konzultována s Mgr. Davidem Tomíčkem, PhD. a PhDr. Filipem Hrbkem z katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Inspirací pro ni pak byla rigorózní práce HRBEK, Filip. *Mudrování při žejdlíčkách – morové traktáty lékařů, „prelátů“ a humanistů v předbělohorské době*. Obhájena na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2014.

⁹² NECHUTOVÁ, Jana. Humanismus před humanismem. *Studia Comeniana et historica*. 1990, 20, č. 41, s. 24-25. ISSN 0323-2220. ŠMAHEL, František. Husitství – humanismus – renesance. In: *Humanistická konference 1966*. 1. vyd. Praha: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská – Československá akademie věd, 1967, s. 49.

⁹³ KUBIŠTA, A. Humanismus, s. 694.

⁹⁴ Tamtéž, s. 695.

⁹⁵ Více ke vztahu pojmů renesance a humanismus viz KOLÁR, Jaroslav. Vztah české literatury 14. – 18. století k italské kultuře. *Slavia* 1983, 52, sešit 1, s. 28. Naopak k přesnému vymezení těchto pojmů viz také FLOSS, Karel. Humanismus a reformace ve vztahu k antice, *Studia Comeniana et historica*. 1990, 20, č. 41, s. 11-12.

krizi. V literární tvorbě této doby tak můžeme psát o jisté moralistní (či moralizující) snaze a to i v zábavné literatuře.⁹⁶

Tyto rozdíly české podoby renesance a humanismu ale určitě nemůžeme brát jako neschopnost převzít „klasickou“ renesanci a humanismus, ale spíše jako originální přístup a upravení si humanismu a renesance v prostoru Čech a Moravy podle lokálních vztahů a situace.⁹⁷ Humanismus tedy u nás mohl nabrat rysy nebo dokonce i celkovou charakteristiku úplně jinou od té, která pro něj byla typická v jeho původním „autentickém“ prostředí. Můžeme tak říci, že se jedná o stav ne nepodobný s přejímáním cizích slov do národního jazyka: buď se vžijí, zdomácní, projeví se schopností tvořit vlastní derivace ve smyslu „domácího“ jazykového systému (což v podstatě znamená, že těchto slov bylo zapotřebí k označení netradičních, „nedomácích“ jevů), nebo naopak nejsou do národního jazyka vůbec přejata.⁹⁸

Na tomto místě považuji za nutné zmínit i jednu chybu, ke které v minulosti při hodnocení humanismu často docházelo. A to sice, že při časovém dělení „českého humanismu“ byl jeho vývoj v celých českých zemích ztotožňován pouze s vývojem tzv. pražského kulturního centra. Nyní je samozřejmě již obecně bráno za platné, že takovýto pohled není již přijatelný, protože popírá nebo opomíjí téměř zcela samostatný rozvoj kulturních a vzdělanostních center mimo Prahu. Tady mám na mysli v případě humanismu zejména dění v Olomouci.⁹⁹

3.1 Termín humanismus

Zde bych se chtěla nyní krátce zastavit i u samotného obsahu slova *humanismus*. Myslím, že je možné souhlasit s obecně přijímaným postojem, který je založen na předpokladu, že všichni Evropané nad sebou mají v morálním a hodnotovém úhlu pohledu „helénismus“ jako přesah směrem vzhůru. A pod sebou mají „barbarství“, které je nutné slovům a zásadám „vyšším“ podřídít.¹⁰⁰ Na renesanci a humanismus tak nemůžeme nahlížet jen jako na přesně ohraničené období. Spíše bychom na ně měli nahlížet jako na „kulturní procesy“, které nejsou přesně vymezené konkrétními daty a jsou stále přítomné v evropském

⁹⁶ PETRŮ, Eduard. *Vzdálené hlasy*. 1. vyd. Olomouc: Votobia, 1996, s. 193. ISBN 80-7198-162-1.

⁹⁷ PETRŮ, E. *Vzdálené hlasy*, s. 195.

⁹⁸ KOLÁR, J. *Vztah*, s. 27.

⁹⁹ PETRŮ, E. *Vzdálené hlasy*, s. 196.

¹⁰⁰ BRAGUE, Rémi. *Evropa, římská cesta*. 1. vyd. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1994, s. 27.

intelektuálním prostředí.¹⁰¹ Důkazem právě již jednou popsaného přenosu hodnot a našeho vlastního chápání slov helénismus a barbarství je jejich vlastní přenos z minulosti až do dnešní doby.

Etymologicky je humanismus spojen s latinským „*humanitas*“, tedy lidstvím, lidskostí, či vzdělaností. Římský řečník a spisovatel Cicero druhý ze zmíněných pojmů chápal jako filozofický pohled na život člověka, ve kterém se má věnovat pozornost kráse a důstojnosti lidské existence.¹⁰² Můžeme tedy říci, že v renesančním období byli jako humanisté chápáni ti vzdělanci, kteří se zabývali (z dnešního pohledu) humanitními obory. V přesnějším slova smyslu se tedy jedná o literární a učenecý proud, kteří se snaží zcela cíleně navázat na odkaz římského a řeckého starověku.¹⁰³

3.2 Přejímání humanismu v českých zemích

Humanismus jakožto součást renesanční kultury se do prostoru střední Evropy dostává ze severní Itálie.¹⁰⁴ Spolu s tím je nutné mít na paměti, že přenos humanistických názorů do českého prostředí je ovlivněn i zdánlivě nesouvisějící skutečností, a to sice učením Luthera. Kvůli vzniku širšího protestanství je zejména v německém prostředí zakládáno mnoho protestantských univerzit, díky kterým mohou kališníci studovat i v městech západní Evropy, kam myšlenky humanismu již pronikly. Tito kališnickí studenti se po završení studií vrací zpět do Čech a přináší si s sebou určitou přejatou podobu nových intelektuálních a kulturních směrů.¹⁰⁵

Takovéto pozvolné přijímání kultury humanismu je ale částí kališnických elit vnímáno negativně a odmítáno, protože humanistické myšlení je chápáno jako pevná součást katolického světa, který kališníci vnímají jako nepřátelský. Je v něm totiž příliš světský a hříšný papežský dvůr, který dostatečně neodmítá pohanskou kulturu zaniklého starověkého světa.¹⁰⁶ Pro tuto část pražských intelektuálů, odmítajících kulturu humanismu je pak příznačná například poznámka Jakoubka ze Stříbra, že antické období dějin bylo jen „*noční*

¹⁰¹ PALEČEK, Martin. O kulturní identitě v renesančním střetávání. In: JOUKL, Miroslav (ed.). *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 11-15. ISBN 80-7041-818-4.

¹⁰² JOUKL, Miroslav. Obraz renesančního humanismu. In: JOUKL, Miroslav (ed.). *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 3. ISBN 80-7041-818-4.

¹⁰³ ŠMAHEL, František. *Mezi středověkem a renesancí*. 1. vyd. Praha: Argo 2002, s. 285. ISBN 80-7203-426-X.

¹⁰⁴ K tomu blíže HLOBIL, Ivo – PETRŮ, Eduard, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha 1992.

¹⁰⁵ MRÁČKOVÁ, Liana. Česká renesance a humanismus. In: JOUKL, Miroslav (ed.). *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 106-111. ISBN 80-7041-818-4.

¹⁰⁶ VOREL, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české*. Svazek VII. 1526-1618. 1. vyd. Praha – Litomyšl: Paseka, 2005, s. 314. ISBN 80-7185-648-7.

pohanské nevědomosti.“ Kvůli těmto všem skutečnostem začala být renesance (humanismus) v první polovině 16. století v českých zemích šířeji přijímána zejména v literatuře, kterou můžeme označit spíše jako jistou „spotřební kulturu“ své doby.¹⁰⁷ Nesmíme přitom ale opomenout, že svoji úlohu zde sehrávaly i nepříliš vysoké finanční nároky na pořízení tohoto typu umění a zároveň i nekomplikovaná „transportovatelnost“ těchto předmětů.

Ke konci 16. století v českém kulturním a intelektuálním prostředí probíhají významné změny v oblasti kulturních norem a rovněž ve vnímání postavení Českého království v rámci evropského společenství.¹⁰⁸ Jde o výsledek různorodých zahraničních cest,¹⁰⁹ náboženských poutí atd. Nesmíme přitom ale ztratit ze zřetele, že všechny tyto vlivy se promítaly téměř výlučně jen u domácích intelektuálních elit a teprve s velkým odstupem se dostávaly do širšího povědomí všech obyvatel. Nezanedbatelnou roli v působení na tyto vysoké společenské vrstvy měl i arcikníže Maxmilián, navštěvující celou řadu dvorů různých evropských panovníků. Tyto dvory byly při svém vzniku, ale i dalším vývoji, ve větší či menší míře ovlivněny klasickou římskou kulturou. S arciknížetem, coby již určeným českým panovníkem, se těchto delegací a pobytů účastnila vždy i nemalá výprava mladých zástupců českých, moravských a slezských šlechtických rodů. A právě účast mladých šlechticů na těchto výpravách a jejich následný návrat do domácího prostředí, kde začali používat nově nabyté zkušenosti a znalosti, je příkladem, jak kultura humanismu doputovala až do českého prostředí.¹¹⁰ Zde ale musím říci, že nehledě na výše napsané, hrála mnohem důležitější roli pro šíření myšlenek humanismu vrstva měšťanských elit. Z té se totiž pocházela velká většina vzdělců, umělců, myslitelů a teologů této doby.¹¹¹

Svoji roli v tomto vlivu městských elit sehrála i pro města nepříjemná věc, a to porážka ve stavovském povstání v roce 1547. Města v jejím důsledku přišla o majetek a byly jim vyměřené pokuty. Současně v jejím důsledku přišli měšťané o možnost podílet se aktivně na politice, proto hledali nový prostor pro vlastní seberealizaci. Vzdělávání a kultura se díky tomu staly jedním z hlavních polí aktivit městského prostředí. Díky tomu se začaly rozvíjet městské partikulární školy a literární tvorba.¹¹²

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 314.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 315.

¹⁰⁹ Viz například Kryštof Harant z Polžic a Bezdrůžic, Jan Hasištejnský z Lobkovic a další.

¹¹⁰ VOREL, P. *Velké dějiny*, s. 316.

¹¹¹ K tomu podrobně PEŠEK, Jiří. *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547-1620.*

Všední dny kulturního života. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1993. ISBN 80-7066-789-3.

¹¹² VOREL, P. *Velké dějiny*, s. 322.

3.3 Humanistické vzdělávání v českých zemích v době před Bílou horou

Už od 14. století narůstá vzdělanost v královských městech, kde ji zajišťovala především církev, protože prakticky neexistoval nikdo jiný, kdo by vzdělání mohl poskytovat.¹¹³ Zámorské objevy, nová etnika, flóry, fauna, astronomické objevy, nové nemoci či nový pohled na dějiny – všechny tyto skutečnosti začaly bořit do té doby všeobecně přijímanou podobu světa a pozici jednotlivce v něm, postavenou na klasických římských a řeckých autoritách.¹¹⁴

Od konce 15. století jsou do české společnosti postupně přejímány zásady humanismu a spolu s tím můžeme pozorovat upozadování středověkého (scholastického) způsobu vzdělávání. Proto můžeme psát o intelektuálech „nového typu“, které bychom předtím v českých zemích jen stěží našli.¹¹⁵ Tito vzdělanci se věnují především humanistickým oborům jako gramatika, poetika, historie, moralistní filozofie nebo rétorika. Stranou jejich zájmu ale nezůstává ani fauna a flóra či lidské tělo. A jako další svébytnou „novou“ skupinu městských (jak jsem již psala dříve) intelektuálů si můžeme určit vzdělaného tiskaře, který úspěšně či neúspěšně absolvoval univerzitu, má značně široký přehled v soudobé vzdělanosti, a který se stává prostředníkem mezi původcem (literátem) knihy a čtenářstvím jeho knih. Zároveň se pokouší vytvářet svůj vlastní ediční plán, kterým se snaží spolupodílet na soudobém kulturním prostředí. A v některých případech se pokouší do něj zasahovat i jako autor literárních děl – viz například Daniel Adam z Veleslavína.¹¹⁶

Ve vztahu k tehdejším vzdělávacím institucím můžeme říci, že univerzita v Praze byla spíše určitou formou zemské univerzity, kdy současně došlo k její redukci jen na artistickou (filozofickou) fakultu. To samo o sobě omezovalo šíři specializací, a tak učenci odjížděli za studii v zahraničí, včetně těch, pro které nebyla pražská univerzita vyhovující z náboženského pohledu, jelikož pražská univerzita byla od roku 1622 výhradně kališnická. Pak se stala katolickou s rozhodující rolí jezuitů, kteří z ní začali opět odcházet až od 40. let 18. století.¹¹⁷

¹¹³ ŠMAHEL, F. *Mezi středověkem*, s. 286.

¹¹⁴ URBÁNEK, Vladimír. Učenec. In: BŮŽEK, Václav, KRÁL, Pavel (ed.). *Člověk českého raného novověku*. 1. vyd. Praha: Argo, 2007, s. 355-356. ISBN 978-80-7203-694-3.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 357.

¹¹⁶ Viz KOPECKÝ, Milan. *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1979, s. 37. Šířeji (i k více takovýmto osobnostem dané doby) například BOHATCOVÁ, Mirjam. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů: Studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína †18. 10. 1599*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0524-4.

¹¹⁷ URBÁNEK, V. Učenec, s. 358.

V 15. století tak byla velká řada protestantských studentů z českých zemí na univerzitě ve Wittenberku či Lipsku a naopak čeští katoličtí studenti byli například ve Vídni nebo v Krakově.¹¹⁸

Pražská univerzita v tomto období z pedagogického pohledu zodpovídala za všechny nižší městské partikulární školy,¹¹⁹ na které chodili vyučovat právě absolventi univerzity. Katoličtí absolventi obdobně odcházeli vyučovat do škol v katolických městech a ti, kteří se hlásili k jednotě bratrské, pak odcházeli do poddanských měst, kde členové šlechty ochraňovali bratrskou latinskou školu.¹²⁰ Samostatnou úlohu v celém systému vzdělávání pak hrály výběrové soukromé školy těch nejvýznamnějších domácích vzdělců, kterými byl například Bohuslav Hašistejnský z Lobkovic.¹²¹

V závěru 16. a na začátku 17. století jsou v intelektuálním prostředí Čech a Moravy stěžejní dva faktory – působení jezuitského školství a jednoty bratrské. Čeští bratři se ve svých začátcích velice negativně vymezovali proti vzdělávání a teprve až v tomto období, o kterém píší, se hlavně díky nástupu absolventů mimočeských škol tento negativní postoj mění a dochází k obratu, který můžeme spojit třeba s postavou Jana Blahoslava.¹²² Oproti tomu jezuitský řád byl panovníkem do Čech pozván v roce 1566, a to ve spojitosti s postupným koncem zákazu knihtisku, který byl vydán jako snaha omezit protestantismus v roce 1554. Vztah jezuitů ke vzdělávání a vzdělanosti pramenil z jejich pevného spojení s renesancí v rámci západoevropského prostoru – konkrétně šlo o výuku jazyků a rétoriky.¹²³

Ohledně toho, jak humanisté působili na širokou společnost, můžeme říci, že již na začátku 16. století sledujeme postupný vznik dvou typů humanistických vzdělců či vzdělanosti. Jeden se snažil věnovat pouze elitnímu vzdělání malých skupin a jejich působení na intelektuální obecnost (čtenářstvo)¹²⁴ a druhý, s pomocí domácího jazyka, naopak většinovému publiku.¹²⁵

¹¹⁸ MACEK, Josef. Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě. *Studia Comeniana et historica*, 1988, 18, č. 35, s. 13 nebo (i obecněji k dané době) JANÁČEK, Josef. *České dějiny: doba předbělohorská*, I/I, 2. vyd. Praha: Academia, 1971, s. 235.

¹¹⁹ ŠMAHEL, F. *Mezi středověkem*, s. 287 a JANÁČEK, J. *České dějiny*, s. 234.

¹²⁰ URBÁNEK, V. Učenec, s. 359

¹²¹ MACEK, J., Hlavní problémy, s. 15-16 a URBÁNEK, V. Učenec, s. 359-360.

¹²² KUBIŠTA, A. Humanismus, s. 704. K samotnému J. Blahoslavovi alespoň krátce MACEK, J. Hlavní problémy, s. 18.

¹²³ Viz KOPECKÝ, M. *Pokrokové tendence*, s. 14.

¹²⁴ Například okultní „věda“ pozdní renesance, v Čechách na dvoře Rudolfa II. PEŠEK, Jiří. Rudolf II., jeho dvůr a kulturní okruh v literatuře posledních let. *Československý časopis historický*, 1986, 34, č. 2, s. 239.

¹²⁵ URBÁNEK, V. Učenec, s. 371.

Samotná českojazyčná literární tvorba se snažila s oběma druhy humanistické vzdělanosti vypořádat. Jednalo se o snahu pojmout vědecké poznatky vzniklé a doslova pro široké čtenářstvo uzamčené v exkluzivním latinském prostředí (latinsky psaná literatura) a předložením těchto poznatků v národním jazyce je přiblížit (alespoň částečně) většímu, zejména městskému čtenářstvu. Toto přetlumočení mělo vliv na další vývoj humanistického myšlení v českých zemích a díky těmto snahám byla českojazyčná literární tvorba 16. století tlačena k přejímání základních myšlenek renesance a humanismu a jejich rozvíjení vlastními novými myšlenkami a postoji.¹²⁶

3.4 Charakter tiskařské kultury 16. století v českých zemích

Na malý moment se na tomto místě vrátím k otázce vztahu renesance a humanismu, protože je důležitá i pro téma tiskařské kultury 16. a 17. století. Profesor starší české literatury, Eduard Petrů, soudil, že v českém kulturním prostředí nemůžeme očekávat renesanci a humanismus italského typu, protože jejich spouštěcí impulsy v obou případech vstupovaly do jiného evolučního kontextu.¹²⁷ Zároveň se pokusil definovat svébytný model českého renesančního humanismu, který se vytvářel z důvodu dvojnásobné zkušenosti s rozdílem mezi hlásanými hodnotami morálky a ve společnosti skutečně dodržovanou morálkou. První zkušeností bylo období před vypuknutím husitství a druhou pak celá poděbradská doba, kdy se husitští duchovní začali chovat jako katolíci, proti kterým předtím sami bojovali. Podle profesora Petrů bylo výsledkem obou těchto zkušeností přeskupení hierarchie zásad morálky, ale také přijetí a úprava těch podnětů, které usilovaly o všestranný rozvoj osobnosti jednotlivce s důrazem na jeho vzdělanost a mravní zásady.¹²⁸

Stane-li se tak základním hodnotovým kamenem českého humanismu 16. století důraz na komplexní rozvoj osobnosti a morálky jednotlivce, k němuž mělo dopomoci především vzdělání, musela se tato tendence důrazně odrazit i v soudobých tiscích. K tomu došlo zejména v žánrech věcné, naukové a moralistní literatury – tedy těch žánrech, které se snažily zachytit a předat informační exploze tohoto století.¹²⁹

Tištěná literatura se řídí svými vlastními pravidly ohledně vzniku, vlastního obsahu a šíření, a rovněž má i určité specifické charakteristiky. Jako je tomu dnes, tak ani v 16. století nebyly úzce odborně či seriózně moralistně zaměřené tisky (knihy) atraktivní pro nakladatele,

¹²⁶ PETRŮ, E. *Vzdálené hlasy*, s. 231-232.

¹²⁷ Tamtéž, s. 192.

¹²⁸ Tamtéž, s. 192 a násl.

¹²⁹ Tamtéž, s. 227 a násl.

protože není možné očekávat dostatečný počet kupujících. Proto i v 16. století zůstávaly většinou v rukopisech.¹³⁰ Dílny jednotlivých tiskařů tak byly nuceny reagovat na zájem čtenářského trhu a majitelé těchto tiskáren si jen přamálo chtěli zahrávat s ohrožením odbytu. Všechny vydávané tisky jsou tak poznamenány určitou monotónností danou technologickým a provozním omezením a i někdy nezanedbatelnými zásahy cenzora.¹³¹ Na druhou stranu lze z výše řečeného snadno vydedukovat, že publikované tisky byly vybrány k vytištění proto, že o ně byl mezi čtenáři zájem – pokud by o ně zájem nebyl, tiskař by je nechtěl vydat, protože by riskoval. A jestliže o ně byl mezi čtenáři zájem, lze předpokládat, že tyto tisky reflektovaly poptávku čtenářstva dané doby. Ve vztahu k *Rozmlouvání* můžeme tedy konstatovat (byť ne naprosto jistě), že o texty zabývající se problematikou smrti a morálními otázkami, byl vzhledem k datům vydání mezi čtenáři zájem po celé 16. století.¹³²

Obdobně jako na jakýchkoliv jiných místech Evropy byl i v Českém království pro čtenáře úzce odborných až akademických (psaných zejména latinsky) tisků různých typů velice důležitý knižní import, který se rozvíjel po celé 16. století a na jeho konci již disponoval značně rozsáhlou distribuční sítí. Zároveň na základně inventářů měšťanských knihoven můžeme konstatovat, že velká část obyvatel českých a moravských měst tohoto století byla alespoň pasivně trilingvní.¹³³

Můžeme rovněž souhlasit s tvrzením, že tisky v domácích jazycích, například tisky domácího lékařství nebo moralistní, necílily primárně na akademické vzdělance působící na univerzitách a že spíše byly platformami pro přenos určitých konkrétních informací a morálních norem a snažily se podílet na vytváření, rozšiřování a upevňování určitých celospolečenských zásad.¹³⁴ S přihlédnutím k tomu, že s rozmachem českojazyčných tisků je spojena zejména demokratizace a laicizace samotného obsahu děl a rovněž že se tato díla snaží v pozitivním smyslu a dlouhodobějším měřítku ovlivnit rozvoj společnosti v předbělohorských Čechách, můžeme jako jeden z vedlejších cílů této tiskařské produkce pozorovat zejména zvětšování okruhu čtenářů, původců či tiskařů – tedy nositelů samotné knižní kultury.¹³⁵ Na závěr této kapitoly můžeme shrnout, že literatura je zásadním tvořivým

¹³⁰ KOPECKÝ, Milan. O vztazích mezi rukopisnou a tištěnou literaturou. *Časopis moravského muzea Acta Musei Moraviae*, 1967, LII, s. 342.

¹³¹ Tamtéž, s. 347.

¹³² Celkem byl vytištěn třikrát.

¹³³ PEŠEK, J. *Měšťanská vzdělanost*, s. 91.

¹³⁴ ŠMAHEL, František. *Ars artificialiter scribendi*, s. 13. In: POLIŠENSKÝ, Josef, ŠMAHEL, František (ed.). *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. 1. vyd. Praha: Academia, 1970.

¹³⁵ ŠMAHEL, F. *Mezi středověkem*, s. 307.

faktorem kultury dané doby a společnosti a že i pro českou literaturu 16. století snažící se skrze jednotlivé autory, čtenáře a tiskaře naplňovat ideál humanistické společnosti a její tiskařskou kulturu to platí rovněž.

4. Charakteristika textu *Rozmlouvání člověka se smrtí*

Fragment textu *Rozmlouvání člověka se smrtí*, který v této práci analyzuji, je datován do 16. století. Konkrétně vznikl v tiskárně Jiříka Dačického ve druhé polovině 16. století, přesněji v roce 1582.¹³⁶ V průběhu 16. století byl vytištěn celkem třikrát. Datum vytištění nejstaršího z exemplářů se klade do roku 1507.¹³⁷ Další verze tisku vznikla později v též roce (rovněž jako předchozí verze¹³⁸) v tiskárně Pavla Olivetského z Olivetu, který byl znám také pod jménem Pavel z Meziříčí). Jedná se o takzvaný bratislavský tisk.¹³⁹ Potřetí byl tento text vytištěn roku 1582 v tiskárně Jiříka Jakubův Dačického.

Všechny verze *Rozmlouvání člověka se smrtí* se nám bohužel dochovaly pouze bez titulní stránky a bez začátku, pouze v případě bratislavského textu zůstal do dnešní doby zachován i kolofon (tj. explicit díla – jedná se o poslední větu v tisku, která nám podává informace o tom, kdo, kdy a kde text pořídil, či vytiskl,¹⁴⁰ v tomto případě to byl Pavel Olivetský v roce 1507). Polský badatel Stefan Vrtel-Wierczyński, který se textem *Rozmlouvání člověka se smrtí* zabýval, si ve své komparativní analýze vybral výtisk z roku 1507¹⁴¹ z tiskárny Pavla Olivetského – Pavla z Meziříčí¹⁴² a výtisk z druhé poloviny 16. století z tiskárny Jiříka Dačického (1582). Tato dvě vydání porovnal s polským veršovaným *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercia* a vydal jej spolu se statí *Staroczeski dialog moralizujący z początku wieku XVI.* ve Sborníku filologickém v roce 1931.¹⁴³ Transkribované *Rozmlouvání člověka se smrtí* nalezneme rovněž v knize *Veršované skladby doby husitské*, kterou sestavil František Svejkovský a vydal v roce 1963.¹⁴⁴

¹³⁶ VOIT, Petr. Nové pohledy na veršovanou skladbu *Rozmlouvání člověka se smrtí*. *Listy filologické*, 1986, 109, č. 3, s. 170.

¹³⁷ Uloženo v Knihovně Národního muzea Praha.

¹³⁸ VOIT, Petr. Nové pohledy, s. 169.

¹³⁹ Tamtéž, s. 169.

¹⁴⁰ KOPECKÝ, Milan. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978, s. 75-76.

¹⁴¹ KNM P, Staré tisky, *Rozmlouvání smrti s člověkem a člověka se smrtí*, vytiskl Pavel Olivetský z Olivetu, Litomyšl: 1507, sign. 25 E 2 neúpl., číslo dle Tobolkova *Knihopisu českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, K02838.

¹⁴² Viz výše v této práci.

¹⁴³ VRTELA-WIERCZYŃSKÝ, Stefan. *Staroczeski dialog moralizujący z początku wieku XVI. Sborník filologický*, 1931, 9, s. 17-66. Citováno dle KOLÁR, Jaroslav. *Rozmlouvání člověka se smrtí v české poezii 15. století. Česká literatura: časopis pro literární vědu*. 1964, č. 6, s. 481.

¹⁴⁴ SVEJKOVSKÝ, František. *Veršované skladby doby husitské*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963, s. 49-89.

Já jsem si ve své analýze vybrala tisk z druhé poloviny 16. století vytištěný a vydaný pod dohledem Jiříka Jakubův Dačického, který je uložen v Knihovně Národního muzea.¹⁴⁵ Jedná se o konvolut několika různých tisků.¹⁴⁶ I z tohoto důvodu se ve své práci nebudu zabývat vnější fyzickou podobou tisku *Rozmlouvání*. K obecné charakteristice vnějších znaků raně novověkých tisků v českém prostředí existuje rozsáhlá odborná literatura.¹⁴⁷ Vynecháním této problematiky se snažím předejít možnému nadbytečnému odchýlení od tématu práce.

V následující kapitole se zaměřím na genezi díla, na okolnosti vzniku textu jak kulturně-historické, tak i jazykové, a pokusím se vysvětlit, proč text vyšel v průběhu 16. století vícekrát, přičemž se zabývám také jeho funkcí. Zmíním se o jeho dataci a stručně také nastíním rozdíly mezi tiskem z roku 1507 z dílny Pavla Olivetského, který je uložen v Knihovně Národního muzea, a mnou analyzovaným tiskem z roku 1582. Na konci této kapitoly se zaměřím na kompozici daného textu a pokusím se vysvětlit také žánr sporu. Analýze tohoto textu z pohledu literárněhistorického se již zabývali ve svých pracích Jaroslav Kolár, Petr Voit a František Všeticka.¹⁴⁸

4.1 Okolnosti vzniku skladby

Okolnostem a vlastnímu vzniku skladby se po odborné stránce velmi pečlivě již věnoval Jaroslav Kolár a to ve své práci *K dataci staročeského Rozmlouvání člověka se Smrtí*,¹⁴⁹ tudíž se o něm zmíním pouze okrajově, tak aby byla zachována funkčnost mého textu.

4.1.1 Datace, vznik skladby

Jak jsem již výše uvedla, text *Rozmlouvání člověka se smrtí* byl vydán v průběhu 16. století vícekrát. Dřívější literárněhistoričtí badatelé a výzkum analyzovali i možnost, zda tento text není již z 15. století. Tuto myšlenku přinesl jako jeden z prvních Josef Pekař¹⁵⁰ a to na

¹⁴⁵ KNM P, *Rozmlouvání člověka se smrtí*, K02841.

¹⁴⁶ Definice konvolutu, viz KOPECKÝ, M. *Úvod*, s. 75.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 33-88, rovněž BOHATCOVÁ, Mirjam, HLAVÁČEK, Ivan, KNEIDL, Pravoslav, KRÁSA, Josef a NUKSA, Bohumil. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990, s. 144-157 (zde i seznam tiskařů v Čechách a na Moravě do roku 1620), blíže i k samotné práci tiskaře s. 202-213, a rozsáhle k podobě předbělohorské knižní vazby včetně ukázek viz s. 244-262. ISBN 80-7038-131-0.

¹⁴⁸ KOLÁR, J. *Rozmlouvání*, s. 478-490, KOLÁR, Jaroslav. *K dataci staročeského rozmlouvání člověka se smrtí. Listy filologické*, 1965, 88, č. 3, s. 295-307 a VOIT, Petr. *Nové pohledy*, s. 166-174 a VŠETIČKA, František. *Kompozice staročeského Rozmlouvání člověka se Smrtí. Listy filologické*, 1968, 91, č. 2, s. 198-206.

¹⁴⁹ KOLÁR, J. *K dataci*, s. 295-307.

¹⁵⁰ PEKAŘ, Josef. *Žižka a jeho doba II*. Praha: Vesmír, 1935, s. 72-74. Nepodařilo se mi dohledat žádného dalšího badatele, který by se této problematice věnoval dříve. Citováno dle KOLÁR, J. *K dataci*, s. 295.

základě zmínky o postavě Jana Žižky v textu *Rozmlouvání*. Autor textu nechává o Žižkovi promlouvat postavu Smrti ve verších 1056 až 1063.¹⁵¹ Jaroslav Kolár ale dává *Rozmlouvání* do souvislosti s dalšími texty, na základě kterých ho přesněji datuje právě do počátku 16. století a zároveň tak vyvrací, že by skladba vznikla dříve, například již za života Jana Žižky, tedy před rokem 1424.

Mnou analyzovaný text z druhé poloviny 16. století vytištěný v tiskárně Jiříka Jakubův Dačického ale Žižkovo jméno vůbec nezmiňuje, jelikož vydavatel (tiskař) tuto pasáž zcela vynechal. Důvodem vynechání zmínky o Žižkově osobě bude patrně skutečnost, že tisk vznikl ve zcela odlišné době a absenci této pasáže tak můžeme přisoudit patrně následujícím dvěma skutečnostem.

Zaprvé, oproti počátku 16. století se zcela změnila konfesní otázka v Českém království. Ve 20. letech se utrakvisté rozdělili na staroutrakvisty a novoutrakvisty. Zároveň na český trůn v roce 1526 nastupuje Ferdinand I. Habsburský, který je bigotním katolíkem a prosazování tohoto vyznání víry je pro něj klíčové, vezmeme-li v potaz ohrožení katolického vyznání víry vystoupením Luthera v roce 1517. V roce 1556 přicházejí do Čech jezuité, kteří dostávají do správy Klementinum a jejich náplní má být i snaha o rekatolizaci v českém prostředí a výchova synů z šlechtických a významných měšťanských rodů v duchu katolického vyznání víry.

Roku 1561 je rovněž znovu obsazen pražský arcibiskupský stolec, který byl uprázdněn již od roku 1421, kdy úřad arcibiskupa opouští Konrád z Vechty a novým arcibiskupem se stává Antonín Brus z Mohelnice. Roku 1564 sice konečně papež Pius IV. schválil husity dříve prosazovaná basilejská kompaktáta, čímž povolil přijímání pod obojí v českých zemích, ale kompaktáta jako taková již byla přežitým dokumentem, což dosvědčuje úspěšná snaha českých stavů o vypuštění kompaktát ze zemských privilegií.¹⁵² Sám Jiřík Jakubův Dačický byl pak patrně příznivcem Jednoty bratrské, což dokazuje i nadávka „*zvyjednaný novokřtěnce*“, kterou ho častovala Mandalena Černá, manželka pražského tiskaře Jiříka Černého (Nigrina).¹⁵³ Z pohledu konfesního (jak situace v českých zemích, tak osobní

¹⁵¹ Viz například zmínka v edici *Rozmlouvání* v SVEJKOVSKÝ, František. *Veršované sklady*, s. 49-89, KOLÁR, J. K dataci, verš 1056-1063.

¹⁵² K nejdůležitějším událostem předbělohorské doby v českých zemích viz VANÍČEK, Vratislav, ČORNEJ, Petr, ČORNEJOVÁ, Ivana a RADA, Ivan. *Dějiny země Koruny české I*. 1 vyd. Praha: Paseka, 1992, s. 203-254. ISBN 80-85192-29-2. A naprosto vyčerpávajícím způsobem viz VOREL, P. *Velké dějiny*.

¹⁵³ VEČEŘOVÁ, Petra, *Knihtiskaři Jiří Jakubův Dačický a Jan Othmar Jakubův Dačický*, disertační práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha, 2012, s. 17.

vyznání) tak nebyl pro tiskaře (vydavatele) vůbec důvod pro zmiňování pasáže o utrakvistickém vojevůdci, Janu Žižkovi.

Druhý důvod mohl být podstatě prozaičtější. Jiřík Jakubův Dačický byl v letech 1572 a 1579 potrestán za porušení cenzury dokonce vězením, a tak patrně nechtěl znovu v krátké době provokovat cenzuru zmiňováním postavy husitského hejtmana.¹⁵⁴

Další důležitou skutečností ovlivňující vznik sklady je skutečnost, že v 80. letech 16. století na českém území opětovně udeřila morová epidemie a tato verze tisku *Rozmlouvání* by se tak dala přiřadit k tzv. morovým tiskům, jelikož její vydání mohlo reagovat na zvýšenou obecnou poptávku čtenářů po tiscích věnujících se smrti. Nicméně Voit ve své práci *Nové pohledy na veršovanou skladbu* Rozmlouvání člověka se smrtí nejvíce vyzdvihuje jeho formativní neboli výchovnou funkci.¹⁵⁵

4.1.2 Soudobá jazyková situace

Učenecká literatura byla ve středověku zásadně psána latinsky. To se však změnilo během období humanismu, kdy stoupl zájem o národní jazyky. Autoři, převážně měšťanského původu, tak začali využívat českého jazyka pro psaní svých děl. Díky tomu se vzbudila se vlna projevů, které český jazyk obdivovaly a jejich požadavkem bylo jej obohatit, zkrášlit a učinit ho schopným k vyjadřování veškerých myšlenek. V průběhu 16. století hojně vznikají slovníky a gramatiky, které mají splňovat výše zmíněné požadavky. Společným jmenovatelem humanistických mluvnic je zaměření na hláskosloví, pravopis a etymologii. Tak je tomu i ve výše zmíněné tzv. *Náměšťské mluvnici* neboli *Grammatyka česká* z roku 1533, jejímiž autory jsou čeští bratři Václav Beneš Optát, Petr Gzel (společně přeložili Nový zákon a využili při psaní mluvnic tak své poznatky) a Václav Filomates.¹⁵⁶

V první části *Mluvnic*, *Orthographia*, se Václav Beneš Optát a Petr Gzel snaží postihnout soudobý český pravopis a pokouší se jej ustálit. Reagují tak na potřeby tiskařů, jelikož spřežkový pravopis ze 14. století byl zbytečně komplikovaný pro tisk a diakritický se striktně nedodržoval, ač byl praktičtější. Bylo tedy třeba sjednotit pravopis právě pro tiskaře, což znamenalo zjednodušit ho, aby byl český jazyk úspornější. Jak si s tím poradili?

¹⁵⁴ Tamtéž, s. 39.

¹⁵⁵ VOIT, Petr. *Nové pohledy*, s. 166-174.

¹⁵⁶ CURIÁN, F. *Vývoj spisovné*, s. 38-42.

Například neuznávali dvojhlásky *ie* a *uo* a na místo nich doporučovali psát *í* a *ů*. Pro sjednocení záznamu hlásky *j* prosazovali grafém *y* namísto *g*.¹⁵⁷

O morfologickou stránku jazyka se postaral ve druhé části *Mluvnice*, v *Etymologii*, Václav Filomates. Navrhuje skoncovat s minulými časy imperfektem a aoristem, v perfektu pak ve třetích osobách zrušit pomocné sloveso *býti*, podle něj nadbytečný duál apod.¹⁵⁸

Přestože tato gramatika prosazovala spíše konzervativní názory na používání jazyka, imponovala natolik českému bratru Janu Blahoslavovi, který se rozhodl, že ji doplní o několik svých poznatků, čímž tak mohla vzniknout další zásadní mluvnice pro český jazyk. Blahoslavova *Grammatica česká*, dokončená roku 1571 (v témž roce, kdy Blahoslav zemřel), se stala základním stavebním kamenem pro překlad *Bible kralické*. Navzdory jejích protestantských tvůrců ovlivnila veškerou populaci českých zemí a až do počátku národního obrození hrála velkou roli.¹⁵⁹

Ve druhé části své mluvnice, přičemž její první část je reakcí na *Náměšťskou mluvnici*, Blahoslav pojednává o stylistických prvcích jazyka, o figurách a tropech, o bohatosti českého lexika, o synonymii, ale třeba i o cizích slovech. Dokonce sám navrhuje, jak rozdělit český jazyk na základě mluvčích, kteří ji používají. Mluví o pěti skupinách, přičemž první, nejvyšší, je *teologická*, tedy vznešená a vážná, připouštějící archaismy, ale také potřebné neologismy. Druhá skupina zaštiťuje jazyk *odborný*, tedy přesný, bohatý na výpůjčky z latiny. Třetí vrstva jazyka, *hovorová*, *dvorská*, představuje jazyk využívaný v konverzaci mezi dvořany. Tato vrstva je značně germanizována. Předposlední skupinou uvádí jazyk *nižší hovorový*, který je také značně prosycen germanismy, tentokrát ale spíše profesionalismy. Taktéž upřesňuje, že tento jazyk používají hlavně ženy a děti. Poslední vrstvou je jazyk *rustikální s dialektismy*, jež rovněž zahrnuje slangové a argotické prvky.¹⁶⁰ Blahoslavův pohled na jazyk je tedy značně ovlivněn co do stylistického rozlišování jazyka, přičemž se také zabýval nářečním rozrůzněním. Můžeme tedy říct, že byl první „dialektolog“ českého jazyka vůbec.¹⁶¹

Jak již bylo výše uvedeno, *Náměšťská mluvnice* spolu s Blahoslavovou *Grammaticou českou* měla velký vliv na užívání současného jazyka, který zároveň také usnadňoval práci tiskařů, jejichž pravopis byl značně nejednotný a často také ekonomicky nevýhodný. I tyto

¹⁵⁷ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 43 a PLESKALOVÁ, Jana a kolektiv. *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia, 2007, kapitola Mluvnictví, s. 15-16. ISBN 978-80-200-1523-5.

¹⁵⁸ Tamtéž.

¹⁵⁹ CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné*, s. 43-45, PLESKALOVÁ, J. *Kapitoly* s. 16.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 16.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 16.

rysy se samozřejmě projevují v tisku *Rozmlouvání člověka se smrtí*. Objasníme si je v praktické části této práce, tedy v páté kapitole.

4.2 O čem skladba pojednává

Fragment veršované skladby, čítající přibližně 1400 veršů, *Rozmlouvání člověka se smrtí* zachycuje zoufalého movitého měšťana v rozhovoru se Smrtí, která si pro něj přišla a je u jeho dveří, doslova v jeho poslední hodině. Hlavním tématem rozhovoru je, proč si pro něj Smrt tak brzy přišla, tedy smrt člověka jako taková. Člověk Smrti klade nejrůznější otázky, ona mu odpovídá a vypráví mu o svých zkušenostech, o dobrých i o špatných lidech, o starých i mladých, o jejím důležitém postavení ve světě... Člověk vzdoruje, odmítá ji k sobě pustit, cítí se ohrožen a je netrpělivý. Už není jeden ze všech jejích obětí, ale brání se individuum, které nechce zemřít. Argumenty, že je ještě mladý, zdravý a silný a už vůbec ne, že má ženu a děti, Smrt neoblomí. Ze strachu z Pekla ji prosí, aby ho ještě další rok nechala žít, ale Smrt je neúprosná, i přestože ji slibuje, že se začne poctivě modlit, přispěje na církve a uplatí ji, aby byl očištěn od hříchů. Smrt se nedá obelstít, ví, že jsou to jen plané sliby ze strany Člověka, že tak slibují i jiní, kterým zvoní hrana. Nakonec Smrt prolomí dveře a Člověka vezme k sobě.

Hlavními motivy této skladby jsou následující: smrt člověka, vztah mezi duší a tělem a majetek člověka na pozemském světě. K těmto základním motivům se vyjádřím později více k podkapitole věnované kompozici textu.

Zajímavou součástí tohoto textu je epilog, který je strukturou takřka nerozeznatelný od předcházejícího dialogu. Na samotném konci tohoto hádání promlouvá autor textu, který popisuje Člověka, jak umírá, jak z jeho těla odchází duše a jeho tělo znehybní, jak ztratí všechny své smysly a schopnosti, ale také majetek, který se převede jeho přátelům nebo církvi, a v neposlední řadě strach, co se poděje s jeho duší.

4.2.1 Morová otázka-morálka

Jak se již několikrát uvedla, *Rozmlouvání člověka se smrtí*, které rozebírám ve své práci, se datuje do druhé poloviny 16. století, konkrétně vznikl roku 1582 v tiskárně Jiřího Jakubův Dačického. V průběhu 16. století v Evropě udeřila několikrát morová rána. A právě v 80. letech 16. století morová epidemie ohrožovala i české země. Mohli bychom tedy říci, že toto vydání *Rozmlouvání* má charakteristiku tzv. morového textu. Tento dialog je psán česky,

což samozřejmě souvisí s obdobím humanismu a obratu k redakci v národních jazycích (viz výše), nicméně k tomuto faktu můžeme připsat důvod, že český jazyk byl celkově rozšířenější, tedy přístupnější pro více lidí/čtenářů. Protimorové spisy a traktáty nepsali jen lékaři či duchovní, ale i laikové, které zajímala lidská stránka této nemoci. Z jejich prací pak můžeme vyčíst jejich záměr, a to ochranu či útěk před morem.

Naše *Rozmlouvání* rozhodně otázku útěku před morem neřeší, ale je s morem úzce spojeno.¹⁶² Společně s touto vysoce nakažlivou nemocí totiž rostl i strach ze smrti, smrti, která zasáhne každého (duchovní, bohaté i chudé, manžele i děti, staré i mladé). A právě i z tohoto důvodu se v tištěné produkci začínají objevovat tisky (jako samostatná díla či jako vytištěné verze kázání), jejichž hlavní náplní je otázka smrti, přesněji příprava jednotlivce na dobrou (správnou) křesťanskou smrt. A právě do této kategorie tiskařské produkce můžeme zařadit i *Rozmlouvání*, které je předmětem této práce. Starším dokladem může být například obdobné hádání *Oráč z Čech*.¹⁶³ Příkladů obdobných tisků z 16. století je pak celá řada, a to dokonce i ve formě hádání.¹⁶⁴ Tento typ tisků tak lze rovněž přiřadit i k tzv. moralistním (archaicky *mravokárným*) textům raného novověku.¹⁶⁵

4.3 Kompozice textu

Kompozici *Rozmlouvání člověka se smrtí* se již ve svých pracích věnoval Jaroslav Kolár¹⁶⁶ a František Všetická¹⁶⁷. Nastíním ji tedy jen okrajově.

Dialog je psán *in continuo*, spočívá ve střídání replik Člověka a Smrti, z nichž každá replika odpovídá jednomu odstavci. Žádné jiné členění tato skladba nemá. Na základě obsahu textu a jeho dílčích motivů by se dala celá skladba rozdělit na tři části, přičemž můžeme sledovat, jak dialog postupně graduje. Vzhledem k tomu, že se jedná o fragment a nedochoval se nám ani v jednom exempláři začátek ani autentický titul skladby, je nesnadné určit, jak text začíná. Kolár ve své práci soudí, že se nedochovalo maximálně 100 veršů, které navíc

¹⁶² Dokladem je například samotná promluva postavy Smrti v tisku, který je předmětem této práce, konkrétně KNM P, *Rozmlouvání člověka se smrtí*, K02841, verš 246-7.

¹⁶³ ZE ŽATCE, Jan. *Oráč z Čech*, asi 1400. K žánru hádání i *Oráci z Čech* viz rovněž MOCNÁ, D., PETERKA, J. a kolektiv. *Encyklopedie*, s. 224-231

¹⁶⁴ Z BAKOVA, Jan. *Sedlák povycvičený rozmlouvání s doktorem lékařským o moru maje, že od morových bolestí žádného nakažení není, dovozuje*, Praha 1582, Národní knihovna ČR sign. 54 F 97. Celou řadu dalších obdobných tisků z 16. století lze nalézt například v HRBEK, Filip, *Czech-written plague prints of early modern era and their authors*. In: ČERNÝ, Karel, HORN, Sonia (ed.). *Plague between Prague and Vienna*. 1. vyd. Praha: Academia, 2018, p. 32-72. ISBN 978-80-200-2851-8.

¹⁶⁵ VOIT, Petr. *Nové pohledy*, s. 168-169.

¹⁶⁶ KOLÁR, J. K dataci, s. 295-307 a KOLÁR, J. *Rozmlouvání*, s. 478-490.

¹⁶⁷ VŠETICKÁ, F. *Kompozice* s. 198-206.

obsahovaly i jakýsi prolog, který sepsal autor textu pro uvedení čtenáře do děje.¹⁶⁸ Údajný chybějící prolog, dále tři části a epilog tedy mohou být kompozičními složkami textu.

Na základě podrobné práce Františka Všetického můžeme sledovat dynamiku textu pomocí tří zásadních motivů. Všeticka ve své práci vyjmenovává tři hlavní motivy textu, jsou jimi, jak už samotný název tisku napovídá, smrt člověka, vztah mezi tělem a duší a majetek. Motiv smrti je prostoupen celým dílem, nejen díky personifikované smrti, ale i kvůli strachu ze smrti Člověka, který se ho snaží zamaskovat a obelstít tak Smrt, což se mu nakonec nepovede. Druhý jmenovaný motiv, tedy vztah mezi tělem a duší, představuje nadčasový námět pro soudobá, ale i dřívější díla. Je známo, že se dochovalo několik středověkých eschatologických sporů, řešících zda za hříchy člověka může jeho tělo či duše. Protože katolická církev nabádala, aby tělo člověka zůstalo po celý život čisté a neposkvrněné a zároveň duše, aby prahla jen a pouze po útěšné víře, středověká společnost tyto zásady měla hluboko pod kůží. Na těchto pilířích byly právě postaveny veškeré spory těla a duše, včetně našeho *Rozmlouvání*. Třetím motivem, jak uvádí Všeticka, je majetek člověka, respektive jeho bohatství. Člověk, protagonista dialogu, je bohatý měšťan, který má strach o své vlastnictví. Zároveň by ale Smrt uplácel, aby si ho tak brzy neodnesla. Majetek tedy pro Člověka představuje jakousi moc.¹⁶⁹

Tyto tři hlavní motivy jsou důmyslně, až geniálně zapracovány do celého dialogu a s jejich pomocí můžeme určit tři velké pasáže textu. Všeticka pracuje s kompilátem dvou tisků z roku 1507, tedy s textem, který nalezneme v knize od Františka Svejkovského. Na základě vlastní analýzy tisku z roku 1582 se tedy číselné údaje o verších budou od těch od Všeticky lišit. První část (do v. 645) je založená na dotazech, zvědavý Člověk se Smrti vyptává. Ona mu klidně odpovídá, vysvětluje mu svou důležitou pozici na světě. Namítá, že spravedlivě zakročí v případě všech lidí, ať už se jedná o bohatého či chudého, mladého či starého. Ve druhé části (v. 646 – 726) ale Člověková trpělivost vyprchává a narůstá jeho strach. To se promítá v jeho chování, začne oslovovat Smrt „šerednou“ (v. 647). Třetí část, čítající verše 727 – 1317, *Rozmlouvání* graduje. Člověk je na samém prahu smrti a, co mu síly

¹⁶⁸ KOLÁR, J. *Rozmlouvání*, s. 478-490.

¹⁶⁹ Tamtéž a VŠETICKÁ, F. *Kompozice* s. 198-206.

stačí, se ještě brání. Smrt je nyní oslovoována jako „strašidlo“ (v. 830), „o jaks překrutná“ (v. 888) či „o...šelmo nemilá“ (v. 1010).¹⁷⁰

Hádání ve verši č. 1317 končí Člověkovou smrtí, kdy se Smrti podaří konečně prolomit dveře a postavit Člověka před Poslední soud. Zajímavou součástí tohoto textu je epilóg, který je strukturou takřka nerozeznatelný od předcházejícího dialogu. Na samotném konci tohoto sporu promlouvá autor textu, který popisuje Člověka, jak umírá, jak z jeho těla odchází duše a jeho tělo znehybní, jak ztratí všechny své smysly a schopnosti, ale také majetek, který se převede jeho přátelům nebo církvi, a v neposlední řadě strach, co se děje s jeho duší.

4.3.1 Žánr spor

Spor neboli hádání, staročesky také rozmlouvání (latinsky *altercatio*, *conflictus*, *disputatio*), je středověký literární žánr, který vznikl na základě antické dialektiky.¹⁷¹ Tento žánr je spojován s využitím ve výuce na středověkých univerzitách. Studenti se pomocí hádání (*disputace*) učili argumentaci, a dokonce bylo i předmětem jejich zkoušení.

Jak jsem již výše uvedla, spor vzniká už v antice. Nejvýznamnějším autorem sporů byl Lukianos žijící v 2. stol. n. l., jehož dílo je protknuto ironií a sarkasmy, díky nimž se stal natolik oblíbeným. Jeho styl inspiroval pozdně středověké a raně novověké autory sporů, kteří se rozhodli skrze dialogy kritizovat společensko-politickou a náboženskou situaci. Vedle Lukiana byly ale zdrojem inspirace i díla Ciceronova, Vergiliova či Platonova, v nichž se řešily nejrůznější filozofické a moralistní otázky.¹⁷²

Než se hádání dostalo na univerzity, prošlo církevními školami. Již tam se spor využíval jako metoda při výuce a měl vést žáky ke správnému argumentování. Tato tradice se ještě více rozvinula, když se začaly zakládat první univerzity, kde se *disputatio* stalo řádnou součástí edukace. Jak takové hádání na univerzitě probíhalo? Mistr rozdělil dvěma studentům role a názor, který měli hájit, zpravidla rozdílný. Před samotným sporem ještě proběhla krátká předmluva, v které byl posluchač seznámen s tématem zasazeným do kontextu, poté tzv. expozice, během které bylo studentstvo seznámeno se zúčastněnými postavami. Vlastní spor

¹⁷⁰ Mor byl v češtině označován i slovem „šelma“, což vycházelo z německého slova *Schelm* (=padouch, lotr).

K tomu více HORÁLEK, Karel. Slovo „šelma“ na pozadí kulturní a společenské situace středověkých Čech. *Listy filologické*, 1981, 104, s. 123-131.

¹⁷¹ MOCNÁ, D., PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie*, s. 224.

¹⁷² Tamtéž, s. 224.

mohl začít, účastníci argumentovali tak, aby dokázali, že právě to jejich stanovisko je správné. Hádání bylo ukončeno mistrem, který vyřkl tzv. *determinatio*, tedy rozsudek, který souhlasí s jedním z účastníků.¹⁷³

Od literárního zpracování se univerzitní příliš neliší. Na počátku je vždy otázka, ať už filozofická, morální nebo třeba existenciální, nad kterou protikladné postavy debatují. Bohužel ale autor sporu často sklouzne k zatvrzelé subjektivitě, tím pádem nechá více promlouvat postavu, s jejímiž názory se ztotožňuje (až humanistický spor se snaží tuto zásadu, tedy nechat oba účastníky sporu mluvit rovnocenně, dodržovat). Z toho tedy vyplývá, že cílem takového sporu či hádání je přesvědčit jeho čtenáře o pravdivosti řešení nabízeného jednou z postav. Základními funkcemi literárních dialogů byla persvazivní a agitační funkce, ať už se jednalo o teologicko-filozofické otázky, politické či morální.¹⁷⁴

Zpravidla veršované spory byly původně zaznamenávány v latině. S příchodem vrcholného středověku se začaly psát v národních jazycích (např. *Podkoní a žák* ze 14. století, či *Tkadleček* z počátku 15. století).

V době nástupu husitské revoluce žánr sporu nabyl důležité funkce. Reagoval na aktuální situaci, sloužil k napadání skupiny s opačným stanoviskem, skrze něj autoři katolického vyznání kritizovali pražské artikuly (požadavky husitů). *Rozmlouvání člověka se smrtí* sice datací spadá až do počátku 16. století a verze, kterou v této práci analyzuji, dokonce až do roku 1582, stále jsou zde některé praktiky katolické církve napadány a zesměšňovány (např. odpustky), což souvisí patrně i s vlastním vyznáním vydavatele. Obdobně využívaný žánr sporu můžeme nalézt i v některých jiných českojazyčných tiscích. Například tisk Jana z Bakova, kde spolu vedou spor sedlák s lékařem o tom, zda je mor nakažlivou nemocí nebo ne a tento spor je silně zatížen otázkou vyznání víry autora tohoto tisku. Shodou okolností tento tisk vyšel také v roce 1582 v Praze a to u Jiříka Černého.¹⁷⁵

Žánr sporu byl využíván i nadále, zájem o něm můžeme pozorovat i během národního obrození u Josefa Jungmanna, který překládal Lukianovy dialogy.¹⁷⁶ Tento žánr byl ale bezesporu hybatelem jak středověkého vzdělávání, ale i literatury jako takové, která měla za úkol šířit evropské vědění i mimo univerzitní sféru.

¹⁷³ TOMÍČEK, D., HRBEK, F. *Dějiny*, s. 56.

¹⁷⁴ MOCNÁ, D., PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie*, s. 225.

¹⁷⁵ Z BAKOVA, Jan, *Sedlák*, Národní knihovna ČR, sign. 54 F 97.

¹⁷⁶ MOCNÁ, D., PETERKA, J. a kol. *Encyklopedie*, s. 229.

5. Praktická část Analýza pravopisu v závislosti na hláskosloví v *Rozmlouvání člověka se smrtí*

V praktické části se pokusím analyzovat grafické zaznamenávání jednotlivých problémových hlásek. Cílem této analýzy není obsáhnout a popsat celý hláskový systém češtiny v tomto období, tedy ve druhé polovině 16. století, nýbrž nastínit zápis problémových hlásek v konkrétním textu *Rozmlouvání člověka se smrtí* z roku 1582. Ten je u jednotlivých hlásek podmíněn změnami pravopisu, přechodem od spřežkového pravopisu k diakritickému v širším slova smyslu, přičemž se v té době již utvářel pravopis bratrský, ale také hláskovým okolím problémové hlásky. Zároveň je ale ovlivněn nejen lingvistickým faktorem, ale také samozřejmě tiskařem, který text zhotovil. Hlásky, kterými se budu především zabývat, jsou následující: souhlásky *s* a *š*, *z* a *ž*, *c* a *č*, *ř*, *v*, *j* a další měkké souhlásky *l'*, *ň*, *d'*, samohlásky *i* a *y*, *u* a kvantita samohlásek. Okrajově se zmíním i o interpunkci v textu.

Užitou metodou výzkumu bylo statistické zaznamenávání hlásek a zároveň sledování jejich hláskového okolí v celém rozsahu textu *Rozmlouvání člověka se smrtí*. Jak již bylo výše uvedeno, zvýšená pozornost byla věnována problematickým hláskám, jejichž zápis se v průběhu času měnil. Na základě zápisu těchto hlásek se pokusím stanovit, zda v tomto textu existují nějaká pravidla, podle kterých byl sepsán a vytištěn.

Text je vytištěn běžným typem písma pro českojazyčné texty z 16. století. Je jím druh antikvy, humanistického písma, který je specifický pro prostředí Čech a Moravy již od začátku knihtisku až do 19. století. Co je důležité zmínit je fakt, že antikva byla původně spojena s katolickým vyznáním víry, proto byla v Čechách v protestantských tiscích užívána méně. Postupně se tedy vyvinula vlastní česká varianta. A tak i v mnou analyzovaném tisku je jen jediné slovo napsáno původní latinskou antikvou. Tím slovem je *requiem*, jedná se tedy o latinské slovo. Pro latinská slova navzdory náboženskému vyznání byla vždy použita původní latinská humanistická antikva.¹⁷⁷

V následujících podkapitolách budu postupně analyzovat jednotlivé problematické hlásky, na názorných příkladech ukážu jejich zápis a pokusím se vysvětlit, proč právě takový zápis byl použit. Protože tisk z roku 1582 nemá transliterovanou verzi, v níž by byly

¹⁷⁷ VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, heslo „Antikva Čechy a Morava“. ISBN 80-7277-312-7. [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z: [https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Antikva_\(%C4%8Cechy_a_Morava\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Antikva_(%C4%8Cechy_a_Morava))

očíslované verše, učinila jsem tak sama a verše jsem si pro analýzu očíslovala. První verš skladby jsem určila stejně jako Svejkovský ve *Veršovaných skladbách doby husitské* z roku 1963. Jedná se o verš neúplný: ...*fe gmenovala*/...Posledním veršem skladby je *vchowayž nás Pane Gežijffý Kryste wffeho zlého AMEN*.

5.1 Souhlásky s a š

Zápis hlásky *s* je v textu jednotný. Jedná-li se o minuskule, tedy malá písmena, jsou zapsány pomocí grafému *f* (např. ve slově *profým* v. 7, *pafti* v.287). Pouze ve výjimečných případech se setkáváme s grafémem *s*, např. ve slově *Dobraus* (v. 2), *Ocas* (v. 385) či v zápisu předložky *s*. Jde-li o majuskule, neboli o velká písmena, zápis je ve všech případech zaznamenán grafémem *S* (např. v často se vyskytujícím slově *Smrt*, či *Skutkowé*, v. 1172). Je-li použit grafém *S*, může se jednat o první slovo ve větě (např. *Smrti flýchal gfem o tobě/Že moc připíjugesf jobě*. v. 19 – 20). Najdeme-li grafém *S* na jiném místě v textu, nedá se stanovit žádné pravidlo pro jeho použití. V jediném případě lze říci, že velké *S* je použito opodstatněně, a to v zápisu slova *Syn* a jeho variant, kdy se jedná o Syna božího (v. 80, 94, 238), také slova *Spafytel* (v. 937) a ještě v zápisu slova *Stwořitele* (v. 986).

Jisté problémy ale přináší zápis hlásky *š*. Tato hláska má v textu tři způsoby zápisu. Nejčastěji se vyskytuje hláska *š* zapsána jako dvě *f*, tedy *ff* (např. *ffkody*, v. 6 *Owffem*, v. 92, *dufffe*, v. 217, *Mefftiana*, v. 478 apod.). Zajímavým zápisem hlásky *š* je spojení grafémů *f* a *s*, které utváří digram *fs*. Tato varianta zápisu se v textu vyskytuje zcela pravidelně v koncovce druhé osoby singuláru indikativu prezenta aktiva, tedy ve tvarech *Chcefs* (v. 662), *neffanugefs* (v. 832), *Newezmefs* (v. 1171) apod. Jedinou výjimkou, kdy je použit tento digram *fs* v jiném případě, je ve slově *fpífs* (spíš, spíše; v. 310). Jindy je ale toto slovo zapisováno *fpíffe*, takže můžeme říct, že se v tomto případě jedná o tiskařskou chybu v textu. Nebo z toho můžeme usoudit, že pokud je hláska *š* na konci slova, je zapsána pomocí digramu *fs*.

Třetí varianta zápisu hlásky *š* je *Sf*. Tato varianta se vyskytuje na začátku věty, je zde dodržováno pravidlo, že věta začíná velkým písmenem, nebo se vyskytuje u různých slov v textu bez ohledu na to, kde se slovo ve větě nachází (např. *Sfkaredau*, v. 304, *Sfatftwa*, v. 838). Pravidlem ale je, že tento způsob zápisu *Sf* se vyskytuje ve vlastním jméně *Sšalamoun*, které se v textu objevuje, když Smrt odkazuje k moudrému králi Šalamounovi (v. 614).

V 90. verši skladby, *Day lidem wesfelu býti*, nacházíme tiskařskou chybu. Slovo *wesfelu* obsahuje spřežku pro hlásku š, která je ale na tomto místě užita nadbytečně, jedná se o slovo *veselo*. Podobnou chybu nalezneme ve verši č. 512: *Že masfo w zubijch wězelo*.

5.2 Souhlásky z a ž

Záznam souhlásek z a ž je víceméně pravidelný, mluvíme-li o minuskulích. Grafém z označující hlásku z se vyskytuje zcela pravidelně a bez výjimky (např. *zniknauti*, v. 27, *zlému*, v. 135, *je zklamal*, v. 617). Grafém z s diakritickým znaménkem, tečkou nad grafémem z (v této práci budu uvádět jako ž) označující hlásku ž je také bezproblémový (např. *Yakož*, v. 11, *giž*, v. 648, *Almužny*, v. 1027). Co se týče majuskulí, záznam hlásky ž stojí za zmínku, je totiž zcela nepravidelný. To si můžeme ukázat na příkladu frekventované spojky *že*: Na několika místech v textu je tato spojka zapsána jako *Že* (např. již v citované pasáži *Smrti flýchal gšem o tobě/Že moc připiřugesf jobě*, v. 19 – 20), v jiných případech se ale setkáváme se zápisem *Žie* (např. *Y geft mi ta moc Bohem dána/Žie žádnému neyšem poddána*, v. 262–263). Častěji je zastoupena varianta *Že*, nicméně varianta *Žie* se v textu vyskytuje třikrát (v. 263, 384, 380), tudíž je na pováženou, zda se jedná či nejedná o tiskařskou chybu.

Mimo spojku *že* nacházíme hlásku ž v zápisu *zi-*, následuje-li za ním samohláska *a* (např. *Žiádám*, v. 718, *Žiadný*, v. 802, *Žialofně*, 961).

Co se týče zápisu hlásky z v podobě velkého písmene, tedy grafému *Ž*, v textu se nevyskytuje žádná nepravidelnost, a můžeme jej tedy považovat za neprůblémový.

5.3 Souhlásky c a č

Souhláska *c*, jedná-li se o minuskulu, je v textu zapsána grafémem *c* zcela pravidelně (např. *pracnofnost*, v. 108, *Chcyť*, v. 388, *Gfauc*, v. 1115). Souhláska *č* je vždy vyjádřena grafémem *c* s diakritickým znaménkem, s tečkou nad *c* (v této práci jej budu zapisovat jako *č*), jde-li o minuskulu (např. *Včedničkům*, v. 152, *člowěku*, v. 228, *lačnosti*, v. 835, *čiftiti*, v. 1074).

Zajímavější zápis je hlásky *č*, mluvíme-li o majuskule. Jedná se o digram *Cž*, na kterém je zřejmý vliv dvou pravopisů – spřežkového a diakritického. Spřežkový pravopis nám nabízí variantu *cz* pro vyjádření hlásky *č*, zatímco diakritický pravopis přichází s inovativními znaménky, přičemž v tomto případě se jedná o tečku nad *z*, či o háček nad *z*, jde-li o účastníka dialogu, tedy o postavu Člověka (*Cžlověk*). Grafém *Cz* s tečkou se objevuje v průběhu celého

textu, ať už na počátku věty, či na jakémkoli jiném místě (např. *Cžijm*, v. 74, *Czerwum*, v. 225, *Cžařto*, v. 475, *Cžeřt*, v. 562).

5.4 Souhláska ř

Zápis hlásky ř, jde-li o minuskulu, je ustálený. Souhláska ř je vyjádřena grafémem *r* s tečkou (v této práci jej budu zapisovat jako ř). Takto jej můžeme vidět např. ve slovech *Hospodář* (v. 202), *Otewři* (v. 887), *přáatelum* (v. 1386). Jedná-li se o majuskulní zaznamenání souhlásky ř, v textu pravidelně nacházíme digram *Rž* (z s tečkou; *Ržíma*, v. 714, *Ržehola*, v. 452, *Ržka*, v. 1195). Opět se zde promítají spřežkový a diakritický pravopis – varianta *rz* vychází ze spřežkového pravopisu a tečka nad *z* pramení z pravopisu diakritického.

5.5 Souhláska v

Hlávka *v* se je v celém textu vyjadřována grafémem *w*. Tiskař si zde zvolil jasné pravidlo, podle kterého se striktně řídil. Můžeme jej tedy najít např. ve slovech *newypravila* (v. 6), *wffe* (v. 52), *fpravedliwý*, *woláfs* (v. 24) nebo třeba v případě předložky *v* (*w*).

V tomto textu se mimo jiné setkáváme s protetickým *v*, které se do staročestiny dostává ve 14. století. Protetická hlávka je neetymologická, což znamená, že se původně ve slově vůbec nevyskytovala. Stojí zpravidla na počátku slova před vokály, výjimečně i před souhláskami.¹⁷⁸ V tomto textu se protetické *v* ale výhradně vyskytuje na začátku slova před samohláskou (*wobědvati*, v. 465, *wokolky*, v. 1118, *wono*, v. 1381, *wocas*, v. 1386).

5.6 Souhláska j

Zajímavou hláskou v tomto textu je bezpečně souhláska *j* a její grafický záznam. Zpravila je pro ni využit grafém *g* či *G*. S tímto grafémem se setkáme v nejrůznějších případech, pravidelně v paradigmatu slovesa být (*gfem*, v. u negativu ale často *y*, viz v. 263 *neyfem*, v. 738 *Neyfy*), jít a jeho odvozeninách (*přijgdu*, v. 265, *dogijti*, v. 409, *pūgdete*, v. 423), v přechodnících (*znage*, v. 239, *Mage*, 241, *Hledagijc*, v. 408) a adjektivech od nich odvozených (*čekagijcy*, v. 403), v paradigmatech osobních a přivlastňovacích zájmen (*geho*, v. 437, *gey*, v. 438, *gim*, *gich*, v. 460).

Co ale překvapí, je zápis superlativů: předpona *nej-* má pravidelný zápis *ney-* či *nay-* (*Neywijcet*, v. 364, *neywjc*, v. 369, *nayfwatěgffijho*, v. 436, *naymileyffijm*, v. 636). Tendence

¹⁷⁸ LAMPRECHT, A., ŠLOSAR, D., BAUER, J. *Historická mluvnice*, s. 98-99.

diftongizace *y* > *ej*, která probíhala v 15. století, je zde v několika případech také patrná, přičemž se v textu v totožných slovech mohou vyskytovat obě varianty (slovu *flýchal*, v. 19, konkuruje tvar *fleychal*, v. 76, v jednom případě dokonce varianta *Slaychallis*, v. 1034). Zápis *ay* ještě například objevíme v imperativu *day* (v. 90).

Obecně grafému *g* zde konkuruje grafém *y*. Například i ve slovech *yak* (*yakt'*, v. 10), *yako* (v. 47, 81), *yakož* (v.) či *yá* (v. 36, 72) se pravidelně vyskytuje grafém *y*.

5.7 Palatální souhlásky *t'*, *ň*, *d'*

Distribuce grafémů *t'*, *ň*, *d'* je nepravidelná. Grafém *t'* se objevuje zejména na konci slov (*Mufýmť*, v. 3, *At'*, v. 267, *Mámť*, v. 729, *Nebudaut'*, v. 804). Nachází-li se hláska *t'* uprostřed slova, zápis pak vypadá následovně: *Mefftiana* (v. 478), *nefftiaftná* (v. 726). Zaměříme-li se na grafém, v textu jej takřka nenajdeme. Pokud ano, jeho zápis je ustálený (např. *nebázeň*, v. 70, *ašpoň*, v. 278, *nayměň*, v. 404, *Nečiň*, v. 892). Palatála *d'* se zápisem *d'* se vyskytuje pouze v *bud'* (v. 232). Ve slově *d'ábel* či *d'ábelský* nalezneme zápis *Diabel*, *Diabelský* (v. 61, 210).

5.8 Opozice *i-y*

Najít klíč, kdy se zapsalo *i* nebo *y*, je věc nesnadná. Nastíním zde tedy jen obecná pravidla tohoto textu: V paradigmatu slovesa *býti*, ať už v přítomnosti či v minulém čase, nacházíme pravidelně grafém *y* (*býwáfs*, v. 199, *bych šfkodně blaudila*, v. 862, *Na niž gfy nic dbáti nechtěl*, v. 1116). Po souhlásce *z* se zpravidla vyskytuje *y* (*mrzý*, v. 366, *zyfků*, 408). Zato po měkké souhlásce *c* se výhradně objevuje *y* (*Chcy tě mocý y práwem honiti*, v. 16, *Cýsaře*, v. 40, *chcy*, v. 181). Po sykavce *f* se nejčastěji píše *y* (*profým*, v. 7, *Mufým*, v. 51, *ofydlo*, v. 147, *Sytoft*, v. 151, *bych fe zděfyl*, v. 185). Současně po hlásce *š* se setkáme také s *y* (*šprawedliwý*, v. 68, *wěčný*, v. 176, *nemocných*, v. 199). Po souhlásce *d* vidíme jak *y* (*kardynálům*, v. 38, *wždy*, v. 275), tak *i* (*diwadla*, v. 172). V předponě *vy-/vý-* se rovněž píše *y* (*wyprofiti*, v. 259, *wyprawila*, v. 273, *wyhnauti*, v. 387).

Spojka *i* je striktně zaznamenávána grafémem *y*, ať už jde o majuskulu či minuskulu. Přídavná jména skloňující se podle vzoru *mladý* mají v koncovkách *y* (*šprawedliwý*, v. 68, *wěčný*, v. 176, *nemocných*, v. 199). A po grafému *g* označující hlásku *j* je zásadně *i* (*giného*, v. 194, *giž*, v. 362, *gich*, v. 587).

5.9 Grafém *u*

Grafém *u* označuje samozřejmě hlásku *u* a může mít tak varianty *ú* (*Smlúvu*, v. 160) a *ũ* (*mũg Dũm*, v. 39), je-li naznačena jeho kvantita. Jestliže se jedná o počáteční písmeno slova, hlásky *u* je vyjádřena pomocí grafému *v*, ať už jde o majuskulu i minuskulu, přičemž se pak neoznačuje kvantita (*vsaudil*, v. 68, *vkruťnau*, v. 71, *vwadla*, v. 83, *Vdy*, v. 356). Co se týče označení kvantity u hlásky *u*, není v textu vodítka, abychom určili pravidlo, kdy se tiskař rozhodl pro grafém *ũ* či *ú*, jejich distribuce je spíše náhodná. Přesto ale můžeme říct, že většinově je zastoupena grafická varianta *ũ*.

5.10 Kvantita samohlásek

Kvantita samohlásek není důsledně značena, naopak někdy bývá tam, kde se ve slově typicky neobjevuje. Nicméně musíme stále brát v potaz, že jde o poezii, proto zde někde označení kvantity může chybět, jinde je naopak přidáno kvůli rýmu. Pokud kvantita samohlásky označená je, je to nejčastěji čárkou nad literou, tedy pomocí diakritického znaménka *gracilis virgula* (viz výše). Další možností je spojení dvou grafémů *i* a *j*, digram *ij* také naznačuje kvantitu (*nevijm*, v. 55).

5.11 Interpunkce

Interpunkční znaménka přítomná v tomto tisku jsou následující: *</>*, *<.>*, *<:>*, *< >* a výjimečně *<,>*. Znaménko *</>* je využíváno pro oddělení veršů nebo při výčtech namísto čárky (v. 44 – 45: *Pěknij/Sylnij/Mladij/Stařij/Vpadagijť před mau twárij*, v. 478 – 479: *Meřtiana také Dwořáka/Rychtáře/Pařtuchu/Sedláka*). Ve verši č. 599 se slučují znaménka *</>* a *<,>*, mají ale totožnou funkci: *Žapomenú řádu, řtawu/pro ženřkau/hladkou pořtawu*. Tečka *<.>* se klasicky vyskytuje na konci věty. Avšak někdy připomíná malé plus na dolním řádku, *< >*. Dvojtečka, *<:>*, se v tomto textu vyskytuje stejně jako v současné češtině (v. 52 – 55: *Aby mi to wřfe zgewila/Nebs mne welmi přeřtrařřyla: Že ře twých práw welmi lekám/Tak že giž nevijm co gřem řám.*). Zajímavým interpunkčním znaménkem je *< >*, to rozděluje slovo na konci řádku (v. 422: *Zba wrijm Sukně y Kabáta*).

5.12 Značka pro tiskařskou zkratku °

Na dvou pozicích v textu se objevuje zvláštní značka *<°>*, která nejspíše bude sloužit pro zkrácení koncovky *–ho*. Nalezneme ji v případech: *wřfe°* (v. 170) a *pařtuřřij°* (v. 669).

Závěr

Ve své závěrečné práci jsem se snažila o splnění několika cílů. Prvním z nich bylo analyzovat text *Rozmlouvání člověka se smrtí* z roku 1582 vytištěný Jiříkem Jakubův Dačickým, respektive jeho pravopisnou stránku v závislosti na hláskosloví. Na základě provedené analýzy a získaných poznatků můžeme konstatovat, že pravopis pro potřeby tiskařů byl sjednocen a zjednodušen. Zdlouhavé spřežky byly nahrazeny grafémy s diakritickými znaménky, jak už tomu bylo v diakritickém pravopisu, ale v té době, kdy vznikl, tedy na počátku 15. století, se nijak striktně těchto zásad nedbalo. Díky oněm znaménkům se knihtisk stal ekonomičtějším, jak ve vztahu k době strávené nad řazením štočků do matrice, tak ke vztahu k menší spotřebě papíru a barvy, potažmo i ve vztahu ke čtenáři či zájemci o danou knihu, která se tím stala levnější. Tuto jazykovou „úspornost“ můžeme samozřejmě pozorovat i v mnou rozebíraném tisku *Rozmlouvání*.

Dalším z cílů bylo nastínit vývoj pravopisu a hláskosloví do konce 16. století. Ve vztahu k této otázce je možné shrnout následující. Obecnou tendencí uživatelů jazyka je zjednodušovat jej. Zásadní změny pro český jazyk se udály již při jeho vydělování z praslovanštiny, a proto jsem se jim ve své práci také věnovala. Další změny, ať už v rovině foneticko-fonologické, ale i morfologické a lexikální, v průběhu od 10. po 15. století dostaly jazyk do stádia, které můžeme pozorovat v tisku *Rozmlouvání*. Samozřejmě se tyto zmíněné změny reflektují do vývoje pravopisu, jež jsem v textu nastínila. Tisk *Rozmlouvání* z roku 1582 vzniká při vývoji bratrského pravopisu (za který vdčíme autorům Náměšťské mluvnice a Janu Blahoslavovi), jehož znaky se v textu silně projevují.

Jako třetí úkol jsem si vytyčila stručně popsat tiskařskou kulturu humanismu 16. století v Čechách, která se k textu evidentně váže. K tomuto cíli je možné konstatovat, že myšlenkový proud humanismu ovlivnil evropské vědění od základu. Tento vliv je vidět i na tisku *Rozmlouvání*. Literatura zejména druhé poloviny 16. století si dala za úkol poučovat čtenáře, jak klidně odejít z pozemského světa, což je silně spjato s humanistickou myšlenkou, že člověk a jeho role ve společnosti by měli být středem zájmu, ani ne víra, ani ne duše, jako právě člověk jako takový. To samozřejmě souvisí i s morovými epidemiemi, které v průběhu 16. století opakovaně zasáhly české země. Proto o tisku *Rozmlouvání* můžeme říct, že má formativní nebo moralistní funkci, a zároveň, že se jedná o text, který bychom mohli označit i za morový.

Nad rámec vytyčených cílů pak v průběhu práce vyvstaly ještě tři zajímavé skutečnosti. Jednak ještě větší úspornost tiskaře za pomoci tiskařské zkratky, jednak projevy moru v literatuře a v neposlední řadě také fakt, že tisk *Rozmlouvání* byl v průběhu 16. století vytištěn celkem třikrát. K první skutečnosti bych připomněla, že hlavním požadavkem tiskařů byl úsporný záznam jazyka, textu. Dopomohly k tomu jak úpravy pravopisu, tak ale samozřejmě také zkratky, které byly pro starší rukopisy pravidlem. Ke druhé skutečnosti bych pak zopakovala, že v textu se několikrát objevují narážky na mor, ať už v podobě konkrétních narážek na morové rány či oslovení postavy Smrti slovem „šelma“, které se současně využívalo pro označení moru. Zajímavou se rovněž v průběhu analýzy ukázala role, jakou tiskařská kultura v 16. století v Čechách měla. Hrála totiž hlavní roli jako komunikační kanál své doby. S opatrnou nadsázkou tak můžeme její roli ve společnosti přirovnat k dnešním audiovizuálním médiím.

Na samý závěr pak musím konstatovat, že tuto práci vnímám především jako prvotní podrobnější vhled do problematiky žánru hádání v tiskařské kultuře předbělohorských Čech. Bylo by totiž velice přínosné v dané problematice dále pokračovat a pokusit se například i o hlubší kvalitativní komparativní analýzu *Rozmlouvání* z roku 1582 s vydáním z roku 1507 a zároveň s dalšími tisky tohoto žánru, o kterých jsem se během práce dozvěděla (*Sedlák povycvičený* apod.). Jsem přesvědčena, že takováto analýza by mohla být pro poznání vývoje českého jazyka po stránce pravopisné, hláskoslovné, ale třeba i lexikologické, přínosná jak pro případné čtenáře, tak zejména obor, který studuji.

Seznam zdrojů:

Zdroje primární:

Knihovna Národního muzea, Praha, Staré tisky, Rozmlouvání člověka se smrtí, vytiskl Jiřík Jakubův Dačický, Praha: 1582, sign. 27 F 27 přív. neúpl., chybí A1.

Zdroje sekundární:

BOHATCOVÁ, Mirjam, HLAVÁČEK, Ivan, KNEIDL, Pravoslav, KRÁSA, Josef a NUKSA, Bohumil. *Česká kniha v proměnách staletí*. 1. vyd. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-131-0.

BOHATCOVÁ, Mirjam. *Obecné dobré podle Melantricha a Veleslavínů: Studie k završení knižní tvorby Mistra Daniela Adama z Veleslavína ř18. 10. 1599*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0524-4.

BRAGUE, Rémi. *Evropa, římská cesta*. 1. vyd. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1994.

CUŘÍN, František. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. 4. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977.

CUŘÍN, František. *Vývoj spisovné češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985.

ČERNÁ, Martina. Poznámka k problematice grafické stránky staročeských rukopisů. In: KVÍTKOVÁ, Naděžda (ed.). *Filologické studie XX*. Praha: Karolinum, 1997, s. 73-87. ISBN 80-7184-315-6.

FLOSS, Karel. Humanismus a reformace ve vztahu k antice, *Studia Comeniana et historica*. 1990, 20, č. 41, s. 11-23. ISSN 0323-2220.

HORÁLEK, Karel. Slovo „šelma“ na pozadí kulturní a společenské situace středověkých Čech. *Listy filologické*, 1981, 104, s. 123-131.

HRBEK, Filip, Czech-written plague prints of early modern era and their authors. In: ČERNÝ, Karel, HORN, Sonia (ed.). *Plague between Prague and Vienna*. 1. vyd. Praha: Academia, 2018, p. 32-72. ISBN 978-80-200-2851-8.

HRBEK, Filip. *Mudrování při žejdlíčkách – morové traktáty lékařů, „prelátů“ a humanistů v předbělohorské době*. Obhájena na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2014.

JANÁČEK, Josef. *České dějiny: doba předbělohorská*, I/I, 2. vyd. Praha: Academia, 1971.

JANÁČEK, Josef. *České dějiny: doba předbělohorská*, I/I, 2. vyd. Praha: Academia, 1971.

JOUKL, Miroslav. Obraz renesančního humanismu. In: JOUKL, Miroslav ed. *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 3-10. ISBN 80-7041-818-4.

KOLÁR, Jaroslav. K dataci staročeského rozmlouvání člověka se smrtí. *Listy filologické*, 1965, 88, č. 3, s. 295-307.

KOLÁR, Jaroslav. Rozmlouvání člověka se Smrtí v české poezii 15. století. *Česká literatura: časopis pro literární vědu*. 1964, č. 6, s. 478-490.

KOLÁR, Jaroslav, Vztah české literatury 14. – 18. století k italské kultuře, *Slavia*, 1983, 52, sešit 1, s. 25-34.

KOMÁREK, Miroslav. *Historická mluvnice česká*. 3. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1969.

KOPECKÝ, Milan. *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*. 1. vyd. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, 1979.

KOPECKÝ, Milan, O vztazích mezi rukopisnou a tištěnou literaturou, *Časopis moravského muzea Acta Musei Moraviae*, 1967, LII, s. 341-351

KOPECKÝ, Milan. *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978.

KOSEK, Pavel. *Historická mluvnice češtiny – překlenovací seminář*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita 2014, s. 14. ISBN 978-80-210-6974-9.

KVÍTKOVÁ, Naděžda. Grafická stránka nejstarších zápisů kroniky tak řečeného Dalimila. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host, 2010. ISBN 978-80-7294-508-5.

KUBIŠTA, Albert. Humanismus v českých zemích. In: ŠEDIVÁ KOLDINSKÁ, Marie, CERMÁN, Ivo a kolektiv, *Základní problémy studia raného novověku*. 1 vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2013. ISBN 978-80-7422-251-1.

LAMPRECHT, Arnošt, ŠLOSAR, Dušan, BAUER, Jaroslav. *Historická mluvnice češtiny*. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.

MACEK, Josef. Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě. *Studia Comeniana et historica*, 1988, 18, č. 35, s. 8-43.

MOCNÁ, Dagmar, PETERKA, Josef a kolektiv. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vyd. Praha; Litomyšl: Paseka, 2004. ISBN 80-7185-669-X

MRÁČKOVÁ, Liana. Česká renesance a humanismus. In: JOUKL, Miroslav ed. *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 106-111. ISBN 80-7041-818-4.

NECHUTOVÁ, Jana. Humanismus před humanismem. *Studia Comeniana et historica*. 1990, 20, č. 41, s. 24-28. ISSN 0323-2220.

PALEČEK, Martin. O kulturní identitě v renesančním střetávání. In: JOUKL, Miroslav ed. *Humanismus v období renesance a reformace*, 1. vyd. Hradec Králové: Gaudeamus 1998, s. 11-15. ISBN 80-7041-818-4.

PETRŮ, Eduard. *Vzdálené hlasy*. 1. vyd. Olomouc: Votobia, 1996. ISBN 80-7198-162-1.

PEŠEK, Jiří. *Měšťanská vzdělanost a kultura v předbělohorských Čechách 1547-1620. Všední dny kulturního života*. 1. vyd. Praha: Karolinum, 1993. ISBN 80-7066-789-3.

PEŠEK, Jiří. Rudolf II., jeho dvůr a kulturní okruh v literatuře posledních let. *Československý časopis historický*, 1986, 34, č. 2, s. 236-245.

PLESKALOVÁ, Jana. *Kapitoly z dějin české jazykové bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia, 2007. ISBN 978-80-200-1523-5.

PLESKALOVÁ, Jana. Od počátků do začátku národního obrození. In: PLESKALOVÁ, Jana, KRČMOVÁ, Marie, VEČERKA, Radoslav a KARLÍK, Petr (ed.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. 1. vyd. Praha: Academia 2007, s. 499-515 a 532-539. ISBN 978-80-200-1523-5.

PLESKALOVÁ, Jana. Vývoj pravopisu ve staré češtině z pohledu dějin jazykovědné bohemistiky. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.), *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host: Masarykova univerzita, 2010. ISBN 978-80-7294-508-5.

PLESKALOVÁ, Jana. *Vývoj vlastních jmen osobních v českých zemích v letech 1000–2010*. 1. vyd. Brno: Host: Masarykova univerzita, 2011. ISBN 978-80-7294-834-5.

Pravidla českého pravopisu. 2. vyd. Praha: Academia, 2005. ISBN 802001327X.

SVEJKOVSKÝ, František. *Veršované sklady doby husitské*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1963.

ŠLOSAR, Dušan. Diakritický pravopis. In: ČORNEJOVÁ, Michaela, RYCHNOVSKÁ, Lucie a ZEMANOVÁ, Jana (ed.). *Dějiny českého pravopisu (do r. 1902): Sborník příspěvků z mezinárodní konference Dějiny českého pravopisu*. 1. vyd. Brno: Host, 2010, s. 200-205. ISBN 978-80-7294-508-5.

ŠMAHEL, František. *Ars artificialiter scribendi*. In: POLIŠENSKÝ, Josef, ŠMAHEL, František (ed.). *Knihtisk a kniha v českých zemích od husitství do Bílé hory*. 1. vyd. Praha: Academia, 1970, s. 5-14.

ŠMAHEL, František. Husitství – humanismus – renesance. In: *Humanistická konference 1966*. 1. vyd. Praha: Kabinet pro studia řecká, římská a latinská – Československá akademie věd, 1967, s. 43-66.

ŠMAHEL, František. *Mezi středověkem a renesancí*. 1. vyd. Praha: Argo 2002. ISBN 80-7203-426-X.

TOMÍČEK, DAVID a HRBEK, Filip. *Dějiny vědy a vzdělanosti*. 1. vyd. Ústí nad Labem: Univerzitní centrum podpory pro studenty se specifickými vzdělávacími potřebami, 2014.

URBÁNEK, Vladimír. Učenec. In: BŮŽEK, Václav, KRÁL, Pavel (ed.). *Člověk českého raného novověku*. 1. vyd. Praha: Argo, 2007, s. 355-377. ISBN 978-80-7203-694-3.

VANÍČEK, Vratislav, ČORNEJ, Petr, ČORNEJOVÁ, Ivana a RADA, Ivan. *Dějiny zemí Koruny české I*. 1 vyd. Praha: Paseka, 1992, s. 203-254. ISBN 80-85192-29-2.

VOREL, Petr. *Velké dějiny zemí Koruny české*. Svazek VII. 1526-1618. 1. vyd. Praha – Litomyšl: Paseka, 2005. ISBN 80-7185-648-7.

VOIT, Petr. Nové pohledy na veršovanou skladbu Rozmlouvání člověka se Smrtí. *Listy filologické*, 1986, 109, č. 3, s. 166-174.

VEČEŘOVÁ, Petra, *Knihtiskaři Jiří Jakubův Dačický a Jan Othmar Jakubův Dačický*, disertační práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha, 2012.

VŠETIČKA, František. Kompozice staročeského Rozmlouvání člověka se Smrtí. *Listy filologické*, 1968, 91, č. 2, s. 198-206.

Zdroje elektronické:

PLESKALOVÁ, Jana. Diakritický pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/DIAKRITICK%C3%9D%20PRAVOPIS>

PLESKALOVÁ, Jana. Primitivní pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/PRIMITIVN%C3%8D%20PRAVOPIS>

PLESKALOVÁ, Jana, KOSEK, Pavel. Spřežkový pravopis. In: KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek a PLESKALOVÁ, Jana (ed.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny* [online, cit. dne 1.7.2019]. Dostupné z:

<https://www.czechency.org/slovník/SP%C5%98E%C5%BDKOV%C3%9D%20PRAVOPIS>

VOIT, Petr. *Encyklopedie knihy: starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha: Libri ve spolupráci s Královskou kanonií premonstrátů na Strahově, 2006, heslo „Antikva Čechy a Morava“. ISBN 80-7277-312-7. [online, cit. dne

1.7.2019]. Dostupné z:

[https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Antikva_\(%C4%8Cechy_a_Morava\)](https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Antikva_(%C4%8Cechy_a_Morava))